

บทที่หก

พระบรมราชโองการจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชนอรสองค์ที่ 4 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระนางเรอพระองค์เจ้ารำเพยภารภิรมย์ชีงประภูพระนามโดยพระเกียรติยศต่อมกว่า สมเด็จพระเทพศรินทราบราชนี พระองค์เสด็จสมภาพเมื่อวันอังคาร เดือน 10 แรม 3 ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2396 ค.ศ. 1853⁽¹⁾ พระองค์มีพระขนิษฐา และพระอนุชาร่วมพระชนนี 3 พระองค์ คือ

1. สมเด็จพระเจ้าน้องนางเรอเจ้าฟ้าจันทร์มณฑล
2. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬารัตน์ (สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระจักรพรรดิพงศ์)
3. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรวงศ์)

การศึกษาของพระองค์ท่าน เมื่อพระองค์เจริญพระชนมายุสมควรแก่การศึกษาอักษรสมัยก์ได้เล่าเรียนในสำนักพระราชวรวงศ์หรือพระองค์เจ้าบุตรี ในด้านอักษรสมัยและโบราณราชประเพณี ส่วนวิชาการต่าง ๆ ก็ได้ทรงศึกษาวิชาที่เหมาะสมกับพระองค์ท่านหลายอย่าง เช่น ศึกษาภาษาตามคน วิชาการต่อสู้ นวยปล้ำ กระเบี้รสนอง การยิงปืน ส่วนวิชาการปักครองประติมากรรมนั้น สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งสอนเอง การศึกษาภาษาอังกฤษได้ศึกษา กับนางแอนนา ลิโอดอนแวนซ์ และต่อมาเรียนภาษาอังกฤษกับหนอนันเดลีย์ และทรงศึกษาภาษาอังกฤษเรื่อยมาจนสิ้นรัชกาลที่ 4

พระอิสริยยศที่ได้รับก่อนขึ้นครองราชย์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ เมื่อมีพระชนมายุได้ 9 พรรษา ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิมเนคเวศรุสังกาศ เมื่อมีพระชนมายุได้ 15 พรรษา ได้รับเลื่อนกราชีนเป็น กรมหมุนพินิตประชานาถ

(1) พงศาวดารรัชกาลที่ 5 ก่อนขึ้นครองราชย์ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับขององค์การคุรุสภาก

และนอกจากนี้พระองค์ท่านยังได้ปฏิบัติหน้าที่ในราชการแผ่นดินด้วย โดยได้รับมอบจากสมเด็จพระบรมชนกาญาให้ทำหน้าที่บัญชาการกรมมหาดเล็ก กรมทหารบกกองหน้า (เวลาันนั้นสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว) และกรมพระคลังมหาสมบัติ พระองค์ได้เสด็จขึ้น geleing วาระราชสมบัติสืบท่องจากสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 เป็นพระมหากษัตริยองค์ที่ 5 ของราชวงศ์จักรี ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณพระอุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 เมื่อมีพระชนมายุได้ 58 พรรษา รวมเวลาที่ครองราชย์ 42 ปีเศษ และทรงมีพระราชโอรสและพระราชธิดา รวมทั้งสิ้น 77 พระองค์

การขึ้นครองราชย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากทอดพระเนตรสุริยุปราคา หมุดดวง ที่ตำบลหัวกอ แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์มาถึงกรุงเทพฯ ได้ 5 วันก็ประชวรเป็นไข้ป่า เจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณซึ่งตามเสด็จไปด้วย กลับมาก็ประชวรเป็นไข้ป่าเช่นกัน ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรมากอยู่นี่เอง ก็ทรงมีพระราชโองการมอบพระราชกิจการปักครองให้กรมหลวงวงศานิษฐ์ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชการพระองค์หนึ่ง เจ้าพระยาคีรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหมซึ่งเป็นหัวหน้าในราชการทั้งปวงคนหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทเวศรวชิรินทร์ เป็นพระราชวงศ์ชั้นผู้ใหญ่อีกพระองค์หนึ่ง ดูแลราชการบ้านเมืองอย่าให้ประชาชนมีความเดือดร้อนได้

ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรมาก ทางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ มีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นหัวหน้าได้พาภันปิดบังมิให้พระเจ้าลูกยาเธอได้ทรงทราบ เพราเดกรงว่าจะประชวรมากขึ้น และได้มีการจุกซ่องส้อมวง ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ⁽¹⁾ กล่าวว่าจะมีการทำร้าย ร. 5) เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงทราบความนี้ก็ทรงพระราชดำรัสกับพระองค์เจ้าหงส์โสมาวดี ให้ออกไปทูลกรมหลวงวงศานิษฐ์

1. ประเพณีการตั้งกองส้อมวงรักษาพระองค์ เจ้านายพระองค์ใดในเวลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนัก เป็นการแสดงว่าเจ้านายพระองค์นั้นจะเป็นผู้รับราชสมบัติ ซึ่งเคยมีมา ครั้งร. 4 และ ร. 3

แจ้งแก่เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ว่า “การที่จะสืบพระราชอำนาจของก亲นั้น ขอให้คิดผู้ทรงนาญ เอาแต่ความเรียบร้อย นั่นคงของพระราชอาณาจักรเป็นประมาน พรองก亲ได้ตั้งพระราชหฤทัยมั่นไว้ในสูงอย่างไรดอก ผู้ที่จะรับพระราชสมบัติจะเป็นพระน้องยาเธอ ก็ได้ หลานเชอ ก็ได้ ขอแต่งให้ได้รับเงินเป็นสุขแก่ไฟร์ฟ้าหัวแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระบันยาบั้งทรงพระเยาว์นัก จะทรงนักบัญชาการบ้านเมืองได้หรือ ขอให้คิดกันดู ให้ดี”

ทั้งกรมหลวงวงศากาฯ และเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ได้เชิญสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุน นำรำบปรบักษ์ มาปรึกษาอีกพระองค์หนึ่ง แล้วสั่งให้เข้าไปกราบบังคมทูลว่า “ได้ปรึกษา เห็นพร้อมกันว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ สมควรจะรับราชทายาทสืบสันของพระองค์ ราชการบ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ ซึ่งทรงปริวิตกว่าบั้งทรงพระเยาว์นั้น สมเด็จ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนนำรำบปรบักษ์รับจะสนองพระเดชพระคุณ ช่วยดูแลประคับประคอง ในส่วนพระองค์มีให้เสื่อมเสียได้ เมื่อพระองค์เจ้าหูงิ้งโสม瓦ตี นำความเข้าไปกราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบั้งทรงพระปริวิตกว่า พระองค์เจ้าหูงิ้งโสม瓦ตี จะเชิญกระแสร็บสั่งออกไปไม่ถูกถวันตามพระราชประสงค์ จึงดำรัสสั่งให้พระยาครีสุนทร- โวหารเขียนกระแสร็บสั่งพระราชทานให้พระองค์เจ้าหูงิ้งโสม瓦ตีเชิญออกไปยังที่ประชุม- พระราชวงศากาและเสนาบดีว่า ผู้ซึ่งจะครองราชสมบัติสืบพระราชวงศ์ต่อไปนั้น ให้ท่าน ผู้หลักผู้ใหญ่ปรึกษากันแล้วแต่จะเห็นว่า เจ้านายพระองค์ใดจะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ก็ได้ พระเจ้าลูกยาเธอ ก็ได้ พระเจ้าหลานเชอ ก็ได้ สมควรจะเป็นใหญ่ เมื่อพร้อมกันเห็นว่าพระ- องค์ใดจะปักครองรักษาแผ่นดินได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นสืบสันของพระองค์ ต่อไป

ซึ่งกระแสร็บสั่งชื่นโปรดฯ ให้เขียนออกไปอ่านในที่ประชุมเสนาบดีนั้น หาปรากฏ ว่ามีคำที่ประชุมทูลสนองอย่างใดไม่

ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชุมเสนาบดีนี้ พระองค์ เองก็ทรงปริวิตกถึงพระเจ้าลูกยาเธออยู่มาก ถึงกับให้พระองค์เจ้าหูงิ้งโสม瓦ตีปฏิญาณตน ก่อนตอบพระราชดำรัสตามว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมขุนพินิตประชาชน ซึ่งรับ สั่งเรียกว่า “พ่อใหญ่” นั้น สิ้นพระชนม์เสียแล้วหรือยังมีพระชนม์อยู่ ขอให้กราบทูลโดย สัตย์จริง ถ้าสิ้นพระชนม์เสียแล้วก็ได้สิ้นห่วง พระองค์เจ้าหูงิ้งกราบบังคมทูลว่า สมเด็จ

พระเจ้าลูกยาเธอฯ นั้นเดิมประชวรไป พอก่ออยู่ข้างแล้วก็เกิดมีพระยอดมีพิษเข้าที่พระศอ พระอาการมากอยู่คราวหนึ่ง แต่เดียวหัวค้อยคล้ายขี้นแล้ว เป็นความสัตย์จริงตั้งนี้ ซึ่งทรงรับสั่งให้พำนพะเจ้าลูกยาเธอเข้าเฝ้า แต่ทางคณะเสนาบดีเห็นว่าพระเจ้าลูกยาเธอฯ ยังไม่แข็งแรง เมื่อมาเห็นอาการของพระราชนิคิ อาจจะทรงดลลงอีก

รัชกาลที่ 4 ทรงเป็นห่วงบ้านเมืองและพระราชโอรสองค์ใหญ่มาก ทรงฝ่าฟัน กับบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ เช่น พระยาสุรวงศ์ เพราะเห็นว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ พระชันษาอ่อนน้อย กลัวว่าจะปักครองแผ่นดินไม่ได้ตลอด ขณะนั้นเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ที่มีพระสติปัญญาเกิดอยู่หลายพระองค์ พระองค์ใดสามารถจะสืบราชการแผ่นดินได้ จะเลือกพระองค์นั้นก็ควร อย่าให้เกิดเป็นภัยอันตรายแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ซึ่งยังทรงพระเยาว์ อายุ พระยาสุรวงศ์วัยวิรด้น์กราบบังคมทูลว่า ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ขึ้นครองราชย์สมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายในภายหน้าด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชวนนาปะเตศที่นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้ สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 3 เออมเปอเรอ ผู้รังเศส ก็ได้มีพระราชสาสน์ทรงยินดี ประทานพระแสงมีจารีกยิ่งพระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกย่องพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพินิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน การภายหน้าเห็นจะไม่เรียบร้อยลงได้ มีพระราชดำริสว่า เมื่อเห็นพร้อมดังนั้นก็ตามใจ

เหตุใดจึงโปรดให้เลือกรัชทายาท และมิได้ทรงมอบเวนพระราชนิคิแก่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ซึ่งน่าจะเป็นด้วยทรงพระราชนิคิ 2 ประการ คือ

1. ทรงพระราชนิคิว่า ความมั่นคงของประเทศไทยต้องมีเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เป็นผู้นำ แต่ไม่ใช่พระองค์จะได้ความพอพระราชนิคิทั้งพระราชนิคิ ให้รับรัชทายาท กว่าเพียงพระองค์จะได้ความพอพระราชนิคิทั้งพระราชนิคิ ให้รับรัชทายาท

2. ถ้าหากให้พระราชนิคิ กับเสนาบดีพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ทั้งพระราชนิคิ และเสนาบดี มีทั้งพระยาครีสตุริวงศ์โดยเฉพาะได้รู้สึกเป็นหน้าที่และความรับผิดชอบที่จะต้องช่วยกันอุปถัมภ์บำรุงเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์โดยเต็มกำลัง เพราะได้พร้อมกันเลือกสรรเองครั้งนี้และการที่จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เลือก

รัชทายาทนั้นก็ไม่ผิดราชประเพณีซึ่งเคยมีมาแต่เมื่อสิ้นรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระปุทธเจ้าหล้านภานุวัติ มีพระอาการประชวร ไม่สามารถทรงตัวสั่งมอบเวนพระราชสมบัติ พระองค์กับเสนาบดีก็ได้ปรึกษาภักนถวายพระราชสมบัติแก่พระองค์นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาครั้งหนึ่ง มาเมื่อถึงพระบาทสมเด็จพระองค์นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใกล้จะเสด็จสวรรคต มีรับสั่งเวนคืนราชสมบัติแก่พระราชวงศ์และเสนาบดี เแล้วแต่จะพร้อมกันถวายแก่พระราชวงศ์ได เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคต พระราชวงศ์กับเสนาบดีจึงได้ปรึกษาภักนถวายพระราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระบาทสมเด็จพระปินเนกเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์นั้นเป็นครั้งที่ 2 จึงทรงพระราชดำริเห็นว่า ไม่เป็นการแปลกลประเทศไทยฝ่ายราชประเพณีอย่างหนึ่งอย่างใด

เมื่อวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคตนั้น ทรงฝากรังพระราชโกรสและธิดาภักน้ำราชการชั้นผู้ใหญ่ไว้ อย่าให้มีภัยอันตรายหรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้ามีความผิดสิ่งใดเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชี้วิตไว้ให้เป็นเพียงเคราะห์ ทรงพระราชดำรัสลาบรดาข้าราชการ และทรงสมทานศีลตรัสรสั่งเป็นภาษาอังกฤษ ทรงพระราชนิพนธ์ภาษาอังกฤษ โดยให้พระยาครีสตุนทรโวหารเป็นผู้เขียน เป็นพระราชดำรัสทรงมาและลาพระสังข์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว เจ้าพระยาครีสุริวงศ์ก็ได้เรียกประชุมบรรดาพระราชวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคมพร้อมด้วยนิมนต์พระสงฆ์ผู้ใหญ่ 25 รูป มีกรรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธ์ (คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาป่าวเรศวารชิราลงกรณ์) ที่มahaสัังฆนายกเป็นประธาน กับทั้งพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชั้นใหญ่ 7 พระองค์ ซึ่งทรงพนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้งสิบมานั่งเป็นสักขิพยานด้วย

พอเวลาเที่ยงคืนที่ประชุมพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาครีสุริวงศ์ถูกขึ้นนั่งคุกเข่า ประสาณมือกล่าวในที่ประชุมมีความสำคัญกว่า

ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติ พระราชทานสมเด็จ

พระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใด ด้วยอาการพระโรคตรัสสั่งไม่ได้ เสนนาบดีจึงพร้อมกันภาย ราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จสวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนอبدีตามแต่จะปรึกษากัน ให้เจ้านายพระองค์ ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พระราชนคร์และเสนาบดีปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวร อุญัնน์ ได้มีรับสั่งให้กรรมหลวงศากยาราชสนิทกับเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์และเจ้าพระยาภูธรภัย เช้าไปเฝ้าพระราชนาถพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้ พระราชนคร์และข้าราชการปรึกษาหารือกัน สุดแต่จะเห็นพ้องกันว่า พระเจ้า哪องยาเรอ หรือพระเจ้าลูกยาเรอ พระเจ้าหลานยาเรอพระองค์ใด จะทรงสามารถปักครองบ้านเมืองให้ อุญญ์เป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระราชนคร์พระองค์หนึ่น พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายบรรดาอยู่ในที่ประชุมเห็นว่า เจ้าพระยาพระองค์ใด สมควรจะทรง ปักครองแผ่นดินได้ก็ให้วาชื่นในท่ามกลางประชุม อย่าได้หาดหวั่นเกรงขามเลย

ขณะนั้นพระเจ้า哪องยาเรอ กรมหลวงเทเวศร์ชรินทร์ ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่า พระราชนคร์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงค์ประสานพระหัตถ์ตรัสชื่นในท่ามกลาง ที่ประชุมว่า

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุง เลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรี ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือ ล้นนัก ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเรอเจ้าฟ้าจุฬา-ลงกรณ์ กรมขุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชนอรสพระองค์ใหญ่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้กดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร์ฯ ตรัสจบแล้ว เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์จึงถามที่ประชุม เรียงตัว ทุกคนประสานมือยกขึ้นรับว่าสมควรแล้ว ส่วนพระสงฆ์ถามเฉพะกรมหมื่น บวรรังษีฯ พระองค์เดียว และที่ประชุมเห็นพ้องต้องกันว่าให้เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ว่า ราชการแผ่นดินไปจนกว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเรอทรงผนวชพระ ส่วนการพระราชพิธีและ พระราชนิเวศน์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนบำราบปรบักษ์เป็นผู้ช่วยเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์

ครั้นเมื่อเสร็จการบูร্ধกษาต่อนทวาราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพินิตประชานาถแล้ว ก็มีตอนสำคัญในอันดับต่อไปอีกคือ เจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ได้กล่าวขึ้นว่า แผ่นดินแต่ก่อนมา มีพระมหาภัตตริย์แล้วก็ต้องมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นอย่างมากทุกๆ แผ่นดิน ครั้นนี้ที่ประชุมจะเห็นสมควร มีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่ ซึ่งเจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ได้ถามที่ประชุมทุกคนว่า สมควรจะตั้ง กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระราชนัดลักษณ์ให้กู้ของพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลหรือไม่ ทุกคนรับว่า สมควร ยกเว้นแต่กรมขุนวรวิจาร ตรัสว่า

“ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชนองการ มืออยู่แล้ว ตำแหน่งพระมหาอุปราชนั้น ควรแล้วแต่พระราชนองการจะทรงตั้ง เนื่องมิใช่กิจของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช” โดยกรมขุนวรวิจารทรงซึ่งแจ้งว่า ราชประเพณีที่เคยมีมาก่อน สมัยรัชกาลที่ 1 ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ 2 ก็เช่นกัน ทรงตั้งพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร มากในรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดิน เคยทรงตั้งมาทุกรัชกาล จึงเห็นว่า มิใช่หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช

ซึ่งเจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ขับเคืองมาก กล่าวบริภาษกรมขุนวรวิจารต่างๆ ในที่สุด ก็ถกามว่า ที่ไม่ยอมนั้นจะเป็นของหรือ ซึ่งกรมขุนวรวิจารก็กล่าวว่า ถ้าจะให้ยอม ก็ต้องยอม

ก็เป็นอันตกลงว่า กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และให้สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ เป็นผู้สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติ และพระคลังต่างๆ และสำเร็จราชการในพระราชสำนัก และเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วน พระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย

การปกคลองในสมัยผู้สำเร็จราชการ

ต่อมามีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำพิธีบรร Mara กิเบกแล้ว บรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่จึงได้บูร্ধกษาหารือกัน ตั้งระเบียบวิธีว่า ราชการแผ่นดินใหม่ เพราะในสมัยก่อนไม่เคยมีผู้สำเร็จราชการ ว่าราชการแทนพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งยังทรงพระเยาว์อยู่นั้น ไม่เคยวางไว้ในตัวราชการแผ่นดินมาก่อน จึงต้องวางระเบียบใหม่ โดยถือหลัก 2 ประการ

1. ให้การบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองเป็นไปด้วยการปรึกษาหารือพร้อมเพรียงกัน ไม่เอาอำนาจราชศักดิ์ไว้แต่ในตัวผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเพียงผู้เดียว

2. เปิดทางฝึกหัดให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระเยาว์ สามารถว่าราชการบ้านเมืองได้เอง

ซึ่งในการนี้ได้นำประเพณีก่อมาประับปวงให้ทันสมัย เช่น ระเบียบวิธีบังคับบัญชาราชการแผ่นดินนั้น ให้บรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ซึ่งแต่โบราณเรียกว่า “มุขมนตรี” มีสภาพประชุมกัน ณ หอวารสภากิริมย์ ในเวลาเข้าก่อนเสด็จออกกุนนางทุกวัน เหมือนอย่างโบราณเคยประชุมกัน ณ ศาลาลูกขุนใน แต่ในชั้นนี้ให้เจ้านายต่างกรม ผู้ใหญ่เสด็จมาประทับในที่ประชุมด้วย เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเข้ามานั่งเป็นประธาน สั่งราชการในที่ประชุมนั้น

ส่วนที่เกี่ยวกับพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น ดำเนินรอยตามแบบพระราชกิจครั้ง ร. 3 กับ ร. 4 แก่ไขผสมผสานให้เหมาะสมขึ้น

พระราชกิจ⁽¹⁾ ก็คือกำหนดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ ประจำทุกวัน ตั้นต่ำราอยู่ในมนุคศาสตร์ได้มาจากอินเดียแต่ตีกัดบรรพ แต่แก้ไขให้เหมาะสมแก่ภูมิประเทศมีปรากฏอยู่ในกฎหมายเที่ยรบาล

แบบอย่างที่ว่าดังกล่าวโดยมีความมุ่งหมายว่า ให้ทรงประพฤติเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดิน ทรงว่าราชการบ้านเมืองของทุกอย่าง เว้นแต่เรื่องที่จะดำเนินเรื่องกับรัฐบาล นโยบายและบังคับบัญชาราชการแผ่นดิน 2 อย่างนี้ เป็นหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแล้วแต่จะคิดเห็นอย่างไร และสั่งการไปอย่างไร จะต้องกราบถูลให้ทรงทราบเสมอเป็นนิจ และด้วยหลักการนี้ เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจึงต้องคิดวิธีว่าราชการในหน้าที่ออกเป็นสองแห่ง คือวิธีว่าราชการในพระบรมมหาราชวังแห่งหนึ่ง และวิธีว่าราชการที่จำนวนเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์สองแห่งหนึ่ง พอจะกล่าวได้ดังต่อไปนี้

ก. วิธีว่าราชการในพระบรมมหาราชวัง

1. พงคาวดารรัชกาลที่ 5 279

2. พงคาวดารรัชกาลที่ 5 309

ก. วิธีว่าราชการในพระบรมมหาราชวัง

ระบะเบี่ยงวิธีว่าราชการในพระบรมมหาราชวังนั้นจัดตั้งนี้คือ ถึงเวลาเข้า 10 นาฬิกา ให้มีการประชุม “ลูกขุน” คือผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการทั้งที่เป็นเจ้ายาและเป็นเสนอปดี หรือ อธิบดี

ณ เก่งกรงนกทุกวัน (อยู่ตรงสนามหยาดหน้าที่พระนั่งจักรีมหาปราสาท) ขึ้นเดิมใช้เก่งสมมติเทพสถานอันใหญ่หลังอื่น อยู่ด้านตะวันตก แต่เก่งนั้นยังคับแคบ ต่อมาจึงได้รื้อตัวกรงนก “สกุณวัน” ซึ่งอยู่กลางลงเสีย สร้างเก่งใหญ่ขึ้นใหม่ ครั้นนั้นนานนานว่า เก่งรสภากิริมย์ หรือ หลวงภากิริมย์ให้เป็นที่ประชุม และเก่งซึ่งสร้างใหม่นั้น ที่เฉลียงด้านใต้ก้นเฝ้าเป็นห้องแท่นที่สำหรับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ประทับฟังข่าวราชการด้วย เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์เข้าไปนั่งเป็นประธานในที่ประชุมทุกวัน เจ้ากระทราบราชการต่างๆ และฝ่ายดุลการผู้ซึ่งชาระความภูมิ นำข้อราชการและรายงาน (เช่นเคยกราบทูลเพื่อขอพระราชทานพระบรมราชโวินิจฉัยในเวลาเด็ดจอกห้องพระโรง) ขึ้นเสนอเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ ปรึกษาแล้วสั่งเป็นเด็ดขาด คงดัดความแต่เรื่องซึ่งไม่จำเป็น ต้องพระราชทานพระบรมราชโวินิจฉัยขึ้นกราบทูลเวลาเด็ดจอกหุนนาง เพื่อรักษาราชประเพณีไว้ ประชุมอยู่จน涓เวลาเด็ดจอกหัก ผู้ที่มาประชุมก็พากันเข้าไปค่อยເฝີ້າ ที่ห้องพระโรง คงอยู่แต่เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์กับผู้ซึ่งขอให้อยู่ปรึกษาหารือ หรือรับคำสั่งราชการที่ยังค้าง พอดีสั่นเวลาเด็ดจอกหุนนาง เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์เข้าไปເฝີ້າ กราบทับคงทูลແຄລราชการที่มีและที่ได้สั่งการไปให้ทรงทราบ เด็ดຈแล้วจึงกลับไปจวน แต่บางวันไม่มีข้อราชการ ซึ่งจะต้องกราบทูลก็ไม่เข้าເฝີ້າ

๔. วิธีว่าราชการที่จวนหรือทำเนียบ

ส่วนราชการที่เจ้าพระยาครีสตี้ริวิลล์ทำที่จวนของท่านนั้น มีดังนี้

เวลาเข้าออกจากการตั้งแต่ก่อน 7 นาฬิกา ไปเที่ยวตรวจการก่อสร้าง คือ ต่อเรือกลไฟกำปัน เป็นต้น ซึ่งตั้งโรงต่อที่ตรงหน้าวัดอุนงคaram ข้ามฝากไกลั้กบัวของท่านเจ้าสิงเวลา 7 นาฬิกาเชษ กลับมานั่งที่ศาลาท่าน้ำริมคลองตรงหน้าจวน รับแขกพวกรข้าราชการ หรือพวกรพ่อค้าที่ไปหา เวลา 8 นาฬิกา กลับเข้าไปในจวน และให้จัดอาหารเลี้ยงพวกรไปหาด้วย ครั้นเวลา 9 นาฬิกาเชษ เข้าไปยังพระบรมมหาราชวัง นั่งประชุมที่เก่งและเข้าเฝ้า เวลาบ่าย 4 นาฬิกา รับแขกที่เป็นชนคนสำคัญ เช่น เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ ตลอดจนกงสุลต่างประเทศที่ไปหาด้วยเรื่องราชการสำคัญ ตอนค่ำ เมื่อเสร็จกิจ

ราชการแล้ว มักประชุมผู้อำนวยการและเปลี่ยนสือพงคาวาร์ชีน เรื่องต่าง ๆ แล้วแต่เป็นภาษาไทย

ผู้ดำเนินราชการแผ่นดินในตอนต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังทรงพระเยาว์ ท่านผู้นี้มีบทบาทสำคัญทางการเมืองในตอนต้นรัชกาลที่ 5 เป็นอันมาก จึงขอกล่าวประวัติท่านไว้ดังนี้

เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ เดิมชื่อ ช่วง บุนนาค เป็นบุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) และท่านผู้หญิงจัน (น้องกรมหมื่นเรนทรภักดี) เป็นมาตราเกิดในรัชกาลที่หนึ่ง เมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ ขัน 7 คำ ปีมะโรง พ.ศ. 2351 เมื่อได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อายุ 60 ปี

ประวัติการรับราชการ

ได้ถ่ายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ 2 แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นที่นายขัยบรรด์ หุ่มแพร การศึกษาของท่าน ก็ได้ศึกษาจากสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ในวิชาธรรมวิบาล เพราะในสมัยนั้น การเล่าเรียนของเด็กก็เรียนในวัด หรือหากบิดามีความรู้ทางด้านใดก็เรียนจากบิดาทางด้านนั้น เช่น บิดาเป็นแพทย์ หรือช่าง บุตรก็ฝึกหัดจากบิดา (จะเห็นได้ว่า ในสมัยโบราณ บุตรมักได้รับตำแหน่งเช่นเดียวกับบิดา) ทางด้านเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์นี้ มีผู้หลักผู้ใหญ่ชั้นมากกว่า เป็นผู้มีความสามารถ ฉลาดในกระบวนการบ้านเมืองมาก ⁽²⁾ ส่วนทางด้านอาชญากรรมและการช่าง ไม่ปรากฏว่า ท่านสันทัดอย่างหนึ่งอย่างใด

ในสมัยรัชกาลที่ 3 บิดาของเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ได้เป็นเจ้าพระยาระคลัง และต่อมาโปรดให้บัญชาการกลาโหมเพิ่มเข้าอีกกระทรวงหนึ่ง ส่วนเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์นั้น ก็ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นที่หลวงสิทธินายเรwmหาดเล็ก ตั้งแต่ตอนต้นรัชกาลที่ 3 ⁽¹⁾ ซึ่งความฉลาดหลักแหลมของเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ก็คงจะเริ่มปรากฏแก่คนทั้งหลายในตอนนี้ เพราะเหตุการณ์ต่าง ๆ ให้โอกาส ประกอบกับฐานะของท่านที่เป็นบุตรเจ้าพระยาระคลัง เสนนาดีว่าการต่างประเทศ ซึ่งได้บังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลตะวันออกด้วย ในรัชกาลที่ 3 นี้เอง ไทยก็ได้ทำหนังสือสัญญา กับบริษัทอังกฤษซึ่งปักครองอินเดีย เริ่มมีการค้าขายกับ

-
1. ตามความพิเคราะห์ของสมเด็จกรมพระยาดำรง จำกัดหมายเหตุที่ ๗
 2. ต่อมาเมื่อมีตำแหน่งในราชการแล้วจึงได้ศึกษาวิชาต่อเรือกำบันจันชานาญ กับอีกอย่างหนึ่ง คือเมืองจะขอบศึกษาพงคาวาร์ชีนด้วย แต่ก็เป็นการซึ้งหลังเหมือนกัน

อังกฤษ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ซึ่งขณะนั้น ไทยเรากำஸิกรรมกับญวนอีกด้วย ทำให้ไทยเราต้องเตรียมรักษาปากแม่น้ำเจ้าพระยาและเมืองจันทบุรี มีให้ญวนมาลองตีเราทางทะเล ซึ่งในการปรึกษาทำหันสือสัญญากับทูตอังกฤษก็ดี การสร้างป้อมรักษาหัวเมือง ชายทะเลตะวันออกก็ดี (เมืองสมุทรปราการ จันทบุรี (บางกะจะ) เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ ก็ได้เป็นผู้ช่วยบิดาของท่านในการต่าง ๆ ตั้งกล่าวมานี้

เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์เป็นคนแรกที่ได้นำเอาแบบเรือของยุโรปมาต่อในเมืองไทย ซึ่งหมดปรัชเดย์ได้กล่าวไว้ในจดหมายเหตุดังนี้

“วันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2378 วันนี้ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปบนลำเรือบริดซึ่ง ชื่อเรือ เอเวล เพื่อจะดูเรือซักใบเหลี่ยมล้ำแรก ซึ่งสร้างในเมืองไทย และได้แล่นมาจากจันทบุรี เมื่อสองสามวันนี้เป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ครั้งนี้เป็นครั้งแรก ซึ่งอาแบบเรือยุโรปมาลงต่อในเมืองไทยและ (หลวงสิทธิ) ขุนนางหนุ่มผู้เป็นนายช่างนั้น ถ้ามีหุนเรือที่ใช้เป็นแม่น ก็ไม่ใช่หุนเดิมทั้งความนี้ในเรื่องต่อเรือก็เป็นความนี้ซึ่งเก็บไปได้จากที่โน่นบ้าง ที่นีบ้าง จากเรือต่างประเทศซึ่งเข้ามาสู่อ่าวนี้ เมื่อคิดเช่นนี้แล้ว ก็ต้องเห็นว่าบริดลำนี้ทำให้เห็นความสามารถในทางสร้างของท่านผู้นั้นเป็นอันมาก เรือลำนี้และสิ่งอื่น ๆ ยังมีอีกที่ทำให้เห็นว่าขุนนางหนุ่มผู้นี้ มีใจกว้างนวางผิดคนสามัญที่เป็นไทย แท้จริงข้าพเจ้าคิดว่า ถ้าเทียบกับคนในเมืองศิวิลท์ที่ก่อตัวกันว่าเฉลียวฉลาด ท่านผู้นี้ก็คงไม่เที่ยวลงไปเป็นแน่ ในเวลาเดียวกับตามข่าวที่ก่อตัวกันว่า ท่านผู้นี้กำลังต่อเรือระหว่างบรรทุก ตั้งแต่ 300 ถึง 400 ตัน อยู่ที่จันทบุรี หลายลำ ข้อที่ทำให้สนใจในเรื่องคนนี้ที่เป็นพวกชักจูงการงานก็คือ ความกระหายอันมีรู้สึ่อมของพวกเหล่านั้นที่จะทำให้เกิดความจำเริญตามแบบยุโรป

จะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์เป็นบุคคลที่กันสมัย และยอมรับเอาความเจริญของยุโรปมาใช้โดยไม่รังเกียจ เช่น การสร้างบ้านเป็นตึกแบบฝรั่ง และศึกษาวิชาการทางอย่างจากพวกมิชชันนารี ตลอดจนการเรียนภาษาอังกฤษให้พอดูกับฝรั่งได้¹⁾ ซึ่งคนกลุ่มสมัยใหม่ในเวลานั้น “ได้แก่คนหนุ่มบางคน” ได้สนใจเรียนภาษาและวิชาชองฝรั่งเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ไม่รังเกียจการที่จะศึกษาสมาคมและศึกษาวิชาการกับพวกมิชชันนารี ในพวกสมัยใหม่ที่ก่อตัวนี้ “ได้มาเป็นบุคคลสำคัญในชั้นหลัง 4 คน คือ

1. สมเด็จกรมพระยาดำรงราชร่วง ว่า “จะรู้ภาษาอังกฤษเพียงได้ทราบไม่ได้ ข้าพเจ้าเคยได้ยินท่านพูดภาษาอังกฤษกับฝรั่งคนหนึ่ง ก็พูดกันเพียง 2 คำเท่านั้น สันนิษฐานว่า เห็นจะรู้เพียงฟังผู้เดียวได้

พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงวงศิริราชสนิท (ซึ่งทรงศึกษาวิชาแพทย์ไทยและครั้งศึกษาวิชาแพทย์ฝรั่ง แต่ไม่ประสงค์จะทรงเรียนภาษาอังกฤษ) และเจ้าพระยาครรศิริยวงศ์

ต่อมาปีฉลู 2384 เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์จากหลวงสิทธินัยเรวขึ้นเป็นที่มีน้ำไว้ภราดร หัวหมื่นมหาดเล็ก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มสร้อยพระนามพระราชทานว่า “จมี่น้ำไว้ภราดรภักดีครีสตุริยวงศ์⁽²⁾ เมื่อกลับจากตีเมืองบันทายมาคและได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาครีสตุริยวงศ์ ตำแหน่งจางวางแผนมหาดเล็ก ในปลายรัชกาลที่ 3 เนื่องจากท่านมีความสามารถในการช่วยบิดา คือสมเด็จเจ้าพระยารามมหาประยูรวงศ์ทำการต่าง ๆ และเป็นพระยาอยู่ไม่ถึงปีก็ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ จางวางแผนมหาดเล็ก

เมื่อสิ้นรัชกาลที่ 3 เจ้าพระยาศรีสุริวงศ์ก็ได้เป็นกำลังสำคัญสนับสนุนให้เจ้าฟ้ามงกุฎได้ขึ้นครองราชย์ ซึ่งมีเรื่องเล่ากันมาว่า เจ้าพระยาศรีสุริวงศ์ได้คิดเห็นก่อนบิดาของท่านว่า ถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรอดราชสมบัติจะต้องได้แก่พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองจึงจะเป็นปกติต่อไป อาศัยเหตุนั้น ด้วยท่านเมื่อยังเป็นที่จมีนวัยรานาถกับเจ้าพระยาทิพารวงค์ เมื่อยังเป็นที่จมีนราชามาตย์ ซึ่งมีความเห็นพ้องกัน จึงชวนกันปฏิสัชณ์วัดอกไม้ (ต่อมาราชบทราบสืบต่อมาในสมัยนั้นเห็นจะเป็นวัดร้าง) ซึ่งอยู่ในสวนแห่งหนึ่งไม่ห่างไกลบ้านที่ท่านอยู่นัก แล้วกราบทูลขอและลงนามญิดิ จากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปครอง ก็เกิดมีจิที่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องเสด็จไปทรงตรวจตราและสังสอนพระสงฆ์ ซึ่งออกวัดไปใหม่เนื่องๆ ฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุริวงศ์กับเจ้าพระยาทิพารวงค์ ⁽³⁾ ก็ได้อโอกาส sama เป้าแท่นเกี้ยวสาละประกอบกับสมานแหนทในความนิยมศึกษาวิชาความรู้ทางข้างฝรั่ง ก็เลี้ยงชุมชนนิทัศน์แต่เน้นมา ครั้งถึงเวลาปั้ญหาเกิดขึ้นจริงด้วยเรื่องรัชทายาท ท่านหันมองก็ได้เป็นกำลังสำคัญอยู่ข้างหลังบิดา ในการขวนขวยให้พร้อมเพียงกัน ถ้ายราชสมบัติ

2. นามนี้ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุ ครั้งเขาวรเจมส์บรุค เป็นทูตอังกฤษเข้ามาเมื่อปี พ.ศ. 2393
 3. เจ้าพระยาทิพกรวงศ์ (ข้า บุนนาค) บุตรสมเด็จเจ้าพระยานำรบมหประยูรวงศ์ที่ได้เป็นกำลังช่วยบิดาในเวลาหนึ่ง อีกฝ่ายหนึ่ง (ในสมัย ร. 3 ได้เป็นเจ้าราษฎร์)

แก่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพาะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จถึงกรุงราชธานีบัติ จึงทรงสถาปนาเจ้าพระยาพระคลังขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยานรมมหาประยูรวงศ์ ตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน” และทรงสถาปนาเจ้าพระยาครีพพัฒน์เป็นสมเด็จเจ้าพระยารมมหาพิชัยญาติ ตำแหน่ง “ผู้สำเร็จราชการพระนคร” แล้วทรงตั้งพระยาครีสุริวงศ์จากวังมหาดเล็กเป็นเจ้าพระยาครีสุริวงศ์ “ว่าที่สมุหกลาโหม” และทรงตั้งจมีราชามาตย์เป็น “เจ้าพระยารวังศรีษะช่วยราชการกรมท่า” มาจนสมเด็จเจ้าพระยารมมหาประยูรวงศ์ถึงพิราลัยใน พ.ศ. 2398 จึงโปรดให้เจ้าพระยาครีสุริวงศ์ เป็นอัครมหาราชนานบดีที่สมุหกลาโหมเต็มตำแหน่ง และโปรดให้เจ้าพระยารวังศรี เป็นเจ้าพระยารวังศรีมหาโกษาธิบดี (ต่อมาภายหลังทรงพระราชดำริว่านามรวังศรีเป็นกາพกິນີກັບຕົວທ່ານ จึงพระราชทานนามเปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาพິພາກຮຽງ) ที่พระยาพระคลังเต็มตำแหน่ง

ความสามารถของเจ้าพระยาครีสุริวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่สำคัญ ก็คือการเป็นที่ปรึกษาของพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการติดต่อกับต่างประเทศ เช่นอังกฤษได้ส่งเซอร์จohnn เบาริง เข้าทำงานสือสัญญาภัยไทย ในเรื่องการค้าการเก็บภาษี ซึ่งอังกฤษต้องการจะทำสัญญาให้ได้ในครั้งนี้ เจ้าพระยาครีสุริวงศ์ ก็สามารถไก่ล่าเกลี้ย การทำสนธิสัญญาให้ออมซ่อนกันได้ ซึ่งครั้งนั้น เซอร์จohnn เบาริง ชุมไว้ในจดหมายเหตุ เขียนในระหว่างที่ปรึกษาสัญญากันอยู่นั้นแห่งหนึ่ง เขียนเมื่อวันที่ 7 เมษายน ค.ศ. 1855 ว่า “ท่านผู้นี้ (เจ้าพระยาครีสุริวงศ์) ถ้าไม่เป็นเจ้ามายาอย่างยอด ก็เป็นคนรักบ้านเมืองจริง แต่จะเป็นเจ้ามายาหรือเป็นคนรักบ้านเมืองก็ตาม ต้องว่าเป็นผู้มีความฉลาดล่วงรู้ภัลลักษณ์ ล้ำคุณทั้งหลายที่เราได้พบในที่นี้ เป็นผู้มีคุณธรรมชาติอย่างผู้ดีและรู้จักพูดพ่อเมะแก่การ”

นอกจากนี้เซอร์จohnn เบาริง ก็ได้ชมอีกว่า เจ้าพระยาครีสุริวงศ์ เป็นผู้ที่เนี้ยววนลาดและเป็นคนใจออกว้าวุ่น และการที่ประเทศไทยเป็นอันมากนั้น ก็เพราะท่านผู้นี้ซึ่งคำที่เซอร์จohnn เบาริง สรรเสริญนี้ส่อให้เห็นว่า สติปัญญาสามารถของท่านเป็นยอดเยี่ยมในม้าราชการสมัยนั้น

เมื่อทำสัญญาแล้วฝรั่งก็เข้ามาค้าขายมากขึ้นโดยลำดับ และมีกงสุลเข้ามาตั้งค่ายอุดหนุนฝรั่ง พากของตนก็มีกิจการเกี่ยวข้องและความลำบาก ซึ่งมิได้เคยมีมาแต่ก่อนเกิดขึ้นต่างๆ กางที่แก้ไข ความลำบากต่างๆ กับฝรั่งได้นั้น ออาศัยแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวกับเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์คุณสำคัญ ในการต่อสู้บ้านเมือง เพราะฉะนั้นเมื่อสิ้นรัชกาลที่ 4 และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระเยาว์ มีความจำเป็นจะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินขึ้น ก็ไม่มีผู้อื่นได้ที่เหมาะสมเท่าเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์

เมื่อเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ ตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญชื่นเป็นวังหน้า มีบางท่านตั้งข้อสงสัยว่า เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ เกรงว่าเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเจริญวัยขึ้นไม่พอพระราชหฤทัย ที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็จะทรงขวนขวยเอาท่านออกจากตำแหน่ง จึงคิดให้มีพระมหาอุปราชขึ้นสำหรับกีดกันพระราชอำนาจ

นอกจากนี้ก็ยังมีผู้ได้ไปต่าง ๆ กันว่า เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์คิดจะซึ่งราชสมบัติเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์อยู่ และบางท่านก็ว่า เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ เห็นแก่ตัวยิ่งกว่าบ้านเมือง ซึ่งตำแหน่งผู้สำเร็จราชการนี้ ย่อมเป็นที่ระแวงสงสัยและซึ้งชังของคนบางกลุ่ม ตลอดจนพวกที่เมื่อชอบท่านมาแต่เดิมอยู่แล้ว ทำให้ท่านเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์วางตัวลำบาก ความจำเป็นของท่านมิให้คนทั้งหลายระแวงสงสัยว่าท่านจะซึ่งราชสมบัติ โดยการตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญชื่นเป็นพระมหาอุปราช ตรงตามที่ผู้อื่นคิดเห็นกันโดยมาก ท่านอาจคิดเห็นต่อไปว่า ไม่มีการเสี่ยงภัยอันใดในเรื่อง สืบราชสันติวงศ์ด้วยกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ พระชนชาแก่กว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง 16 ปี คงจะล่วงลับไปก่อนรัชกาลที่ 5 และไม่มีช่องทางจะได้รับราชายาท

การตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญชื่นเป็นวังหน้านี้ เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ได้ประก辛苦ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แต่พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นด้วย แต่ก็ไม่กล้าขัดขวาง เพราะทรงเห็นว่าถ้าพระองค์สวรรคต เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์จะทำอย่างไรคงทำได้ แต่ทรงตรัสทำนองไม่เต็มพระราชหฤทัยเท่านั้น

ความวิตกของคนทั่ว ๆ ไป ในเรื่องเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ ที่มีอำนาจมากขึ้น ยิ่งกว่าครฯ ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นจะเห็นได้ เช่นเมื่อสมเด็จพระบรมเกล้าประชาสาร และได้ถวายปฏิญาณต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งแสดงไว้ป้ายม้วน การที่ได้ทรงสะสูนกำลังทหารและเครื่องศัสตราธูรย์ทั้งหมดไว้เป็นอันมากนั้น จะคิดร้ายต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทก็หาไม่ แต่ไม่ไว้ใจเจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์ เกรงว่าถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงจักรพรรดิลงเมื่อใด เจ้าพระยาครีสตุริยวงศ์จะกำราบเข้าไป จึงได้เตรียมกำลังไว้ป้องกันพระองค์ เมื่อพระองค์สวรรคตแล้ว ขอให้พระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระวังต่อไปให้จดี ดังนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานปฏิญาณว่า มิได้เคยทรงวางแผนสั่งในพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ทรงคิดร้ายต่อพระองค์ แต่เรื่องเข้าพระยาครีสตุริวงศ์ นั้นหมายมีดำรัสตอบประการใดไม่

อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมีพระบรมราโชบายอันสูบุมคัมภีรภาพ แม้จะมีคราวบังคมทูลแสดงความรังเกียจ เจ้าพระยาครีสตุริวงศ์อย่างไรก็ไม่ทรงนำพา กลับทรงปรึกษาหารือ กับเจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ตามตรง ให้ช่วยคิดค่าனรักษาความเป็นอิสระของประเทศไทยเมื่อเหตุการณ์เช่นนี้จะมีขึ้น และได้ทรงทราบความคิดของเจ้าพระยาครีสตุริวงศ์อยู่แล้วกุประการ (ดังที่กล่าวมาแล้วว่าเจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ ต้องการให้กรมหมื่นบรรริชชาญเป็นรังหน้า)

การที่พระเจ้าแผ่นดินยังทรงพระเยาว์ว่าราชการไม่ได้ และมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ถึงเคยมีในเมืองไทยมาก่อน แต่ตัวอย่างที่เคยมีมาในพงศาราช (เช่นเจ้าเม่ออยู่หัวครีสุดาจันทร์ คบคิดกับหลวงราชวงษ์ จับพระแก้วฟ้ามาเสีย) ก็ไม่สู้เป็นมงคลนัก เพราะฉะนั้นในสมัยนั้นคนทั้งหลาย จึงพากันคาดคะเนไปต่าง ๆ นานาว่าจะถูกขับออกจากราชสมบัติบ้าง จะถูกปลงพระชนม์บ้าง ส่วนแต่เดิมที่เปิดเผยการหันเกรงเหตุร้ายกันทั่วไป

ดังจะเห็นได้จากเรื่องราวเกี่ยวกับสมเด็จพุฒาจารย์โต พระวิ�xhrผู้ทรงคุณวิเศษ ในสมัยนั้น โดยมีเรื่องเล่ากันว่า เมื่อเริ่มต้นรัชกาลที่ 5 ขณะที่เจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการอยู่นั้น วันหนึ่งกลางวันแสง霞 ฯ สมเด็จพระพุฒาจารย์โต ได้จุดไฟเข้าไปหาเจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ที่ทำเนียบท่องท่าน และกล่าวกับท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินว่า “อัตมภพ ได้ยินว่าทุกวันนี้แผ่นดินมีดมวันัก เพราะมีคนคิดร้ายจะเอาแผ่นดิน ไม่ทราบว่าจะเท็จจริง ประการใด ถ้าแม้นเป็นความจริงอัตมามาเครื่องบันดาตรณาเสียสักครั้งครึ่ง” และเจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ตอบแก่สมเด็จพระพุฒาจารย์โตว่า

“พระคุณเจ้าอย่าได้วิตกเลย ตราบได้ที่กระผมยังมีชีวิตอยู่จะไม่ให้แผ่นดินมีดมวัลง ด้วยมีผู้ใดแย่งแผ่นดินเป็นเด็ดขาด”

สมเด็จพระพุฒาจารย์โต พึงแล้วก้อนทุ่มทนาแก่ท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แล้วลากลับไป

เหตุการณ์เหล่านี้ทำให้เจ้าพระยาครีสตุริวงศ์ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ มีความเดือดร้อนใจมาก แต่ท่านก็พยายามทำราชการอย่างดีที่สุด ท่านคิดว่าท่านทำเพื่อ

แม่นเดิน โดยการสอบตามหาความรู้จากพวกร่วมที่เข้ามาเมืองไทยและสนับสนุนให้พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ เสด็จประพาสต่างประเทศ เพื่อจะได้เห็นการทำงานและระบบบริหารปกครองของเมืองที่เจริญแล้ว เพื่อจะได้เป็นประโยชน์แก่พระองค์ เมื่อทรงพระเจริญและเมื่อถึงเวลาทรงปักครุฑ์บ้านเมืองด้วยพระองค์เอง

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ เสด็จฯ ให้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ในปี พ.ศ. 2416 ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงสถาปนาอยุธยาเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ตอบแทนคุณงามความดีของท่านที่ได้รับราชการสอนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ แทนพระองค์ มาเป็นเวลา 5 ปี ซึ่งนับว่าเป็นสมเด็จเจ้าพระยาองค์สุดท้ายของพงคาวدارไทยตามประวัติบรรดาศักดิ์ “สมเด็จเจ้าพระยา เริ่มนี้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ คือทรงสถาปนาสมเด็จเจ้าพระยาขึ้น 2 องค์ คือ 1. สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) 2. สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (หัด)

ครั้นต่อมาในรัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และเมื่อทรงสถาปนาเป็นสมเด็จเจ้าพระยานั้น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มีพระชนมายุได้ 65 พรรษาแล้ว

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. 2425 คุณความดีของท่านสมเด็จเจ้าพระยาที่ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งนับว่าท่านเป็นบุคคลสำคัญอย่างยิ่ง ต่อประวัติศาสตร์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ท่านได้กุนอำนวยอาชสูตรสูงสุดในตอนต้นรัชกาลที่ 5 คุณธรรมอันสูงส่งของท่านก็มีมากมาย และได้ต่อสู้กับคำนินทาว่าร้ายจากบุคคลอื่นที่รัวแวงว่า ท่านคิดจะເօරາະສມປັດ ท่านได้ใช้เวลาพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของท่านได้เป็นผลสำเร็จ จะเห็นได้จากพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ ได้ประกาศเกียรติคุณของท่านไว้⁽¹⁾ ว่าท่านเป็นผู้มีความสามารถในการบ้านเมืองและทำนุบำรุงพระองค์มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์อย่างไรบ้าง

ตำแหน่งวังหน้า

บุคคลอีกท่านหนึ่งที่จะกล่าวถึงต่อไปคือ กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ผู้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือพระมหาอุปราช หรือวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ 5

1. พงศาวดารรัชกาลที่ 5 หน้า 238

พระเจ้าวรวงศ์เธอรกรรมมหิ่นบวรวิชัยชาญ เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัวภักดีเจ้าคุณจอมมารดาอ่อน ประสูติในรัชกาลที่ 3 เมื่อวันพุธที่ 8 สิงหาคม ๒๔๑๐ ค.ศ. ๑๘๕๘ ตอนนั้นพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชอบพอกับพวกมีชั้นนายอเมริกัน ซึ่งสอนภาษาและวิชาอย่างร่วงถวายในสมัยนั้น จึงประทานพระนามว่า “约瑟夫·拉奇丁” ตามนามประชานาธิบดีข้องสหราชอาณาจักร จึงเรียกว่า หม่อมเจ้ายอด แล้วต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระราชนครินทร์ได้พระราชทานพระนามว่า “พระองค์เจ้ายอดยิ่งประยุรยศ บวรราโชรสรัตนกุมาร” ต่อมาพระราชนครินทร์ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นบวรวิชัยชาญในปี พ.ศ. ๒๔๐๔

การศึกษาของกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ก็คือการดำเนินเรียนอยตามแบบฉบับของพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น การฝึกหัดทหารแบบฝรั่ง การซ่างจักรกลและการต่อเรือกำบันรับ ทรงมีความรู้ภาษาไทยแตกฉาน สามารถแต่งกาพย์ กลอน และคำฉันท์ได้เป็นอย่างดี ส่วนภาษาอังกฤษก็เรียนจากพวกมีชั้นนาย สามารถอ่านตัวภาษาอังกฤษได้

เมื่อกรมหมื่นบวรวิชัยชาญได้เป็นพระมหาอุปราชนั้น พระชันษาได้ ๓๐ ปี อุปราชากิ๊ฟในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ หน้าที่ของท่านในการเป็นมหาอุปราชก็คือ คอยตรวจสอบป้อมปราการต่าง ๆ (พระในสมัยก่อน พระมหาอุปราชต้องอกรับอยู่บ่อย ๆ ในรัชกาลที่ ๕ ว่างศึกษาราม) เช่น ป้อมที่เมืองสมุทรปราการ และจันทบุรี และบัญชาการซ้อมแซมป้อมเสือซ่อนเล็บที่เมืองสมุทรปราการ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญได้ปฏิบัติตามแบบพระบาทสมเด็จพระปินเกล้าเจ้าอยู่หัวคือลงมาเฝ้าในเวลาเดือนออกบุนนาคและในงานพระราชนิชัยไม่เกียรติขึ้นกับราชการบ้านเมือง เนื่องจากกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตนและระมัดระวังพระองค์ในการวางแผนเป็นอันมาก การที่กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญได้รับเลือกให้เป็นพระมหาอุปราชนี้ เป็นนโยบายของเจ้าพระยาศรีสุริวงศ์ดังกล่าวมาแล้วว่า ต้องการให้มีกรมพระราชวังบวรเพื่อเป็นการทวน良心ของพระมหากษัตริย์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว และไม่ต้องการผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอีกต่อไป ซึ่งเป็นการผิดประเพณีที่มีมาแต่โบราณคือ

1. ตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาทของพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตก็จะได้ขึ้นครองราชย์ต่อไป เช่น ในรัชกาลที่ ๑ ทรงเลือกพระราชนุชาเป็นพระมหาอุปราช เพราะมีความจำเป็นเนื่องจากได้ทรงสร้างสมบารมีมาด้วยกัน และเมื่อพระ

อนุชาสวรรคต ก็ต้องพระราชนอรสเป็นพระมหาอุปราช ต่อมานิรัชกาลที่ 2 ก็ทรงตั้งพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช เพราะได้อุดหนุนให้รัชกาลที่ 3 ได้ขึ้นครองราชย์ ในรัชกาลที่ 4 ก็ทรงตั้งสมเด็จพระบิน奈กล้าเจ้าอยู่หัวพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช โดยทรงเชื่อคำพยากรณ์ว่า สมเด็จพระบิน奈กล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งในสีรัชกาลนี้ พระมหาอุปราชได้สร้างสรรค์ก่อพระมหา kaztiriy จึงไม่มีความยุ่งยากอย่างใดเกิดขึ้น และถ้ายังไม่ยุ่งก่อพระมหาอุปราช ก็เป็นพระมหา kaztiriy บ้านเมืองก็ไม่เกิดภัยร้ายแรงอะไร เช่น การสู้รบกันเองในพระราชวงศ์ ในเมื่อมีรัชทายาทและผู้สำเร็จราชการแล้ว

2. ประเพณีการเลือกพระมหาอุปราชนั้นตามราชประเพณี พระมหา kaztiriy จะเป็นผู้เลือกเองและสามารถทิ้งไว้ก่อนโดยไม่จำเป็นต้องเลือกก็ได้ เพราะตั้มแห่งพระมหา kaztiriy สำคัญกว่า ถ้าไม่มีพระมหา kaztiriy บ้านเมืองก็อาจล่าจล พระราชวงศ์และเสนาบดีจึงต้องประชุมกันเลือกพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียว ส่วนตำแหน่งพระมหาอุปราชไม่มีความจำเป็นอะไรที่พระราชวงศ์และเสนาบดีจะเลือก

3. พระมหาอุปราชในรัชกาลก่อน ๆ ล้วนแต่เป็นเจ้าฟ้า สมเด็จพระอนุชาธิราช รวมพระชนนีกับพระเจ้าแผ่นดิน แต่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญทรงเป็นเพียงพระเจ้าวรวงศ์เธอและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงมีพระอนุชาร่วมพระราชนัดดา ถึง 2 พระองค์ การข้ามไปตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ จึงเป็นการผิดประเพณีอีกประการหนึ่งอย่างไรก็ตามมิใช่ความผิดของกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ ท่านมิได้กะยะกะيانอยากจะเป็นพระมหาอุปราช หากแต่เป็นความประ伤ศ์ของเจ้าพระยาศรีสุริวงศ์ ซึ่งไม่มีผู้ใดกล้าคัดค้านได้ นอกจากกรมหมุนวรรณุภาพ ซึ่งอยู่ในที่ประชุมคัดค้านขึ้น แต่ในที่สุดก็ต้องยอม

การตั้งรังหน้าขึ้นมา ทำให้ฐานะทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มั่นคงเท่าที่ควร ซึ่งพระองค์ท่านต้องการได้อำนาจการปกครองอย่างเด็ดขาด มิใช่เป็นอย่างแตกต่อ ก็ทรงมีอำนาจและมีผู้สำเร็จราชการ ว่าราชการแทนและพระราชน้ำจวนของพระองค์ก็ถูกกำจัดลงอย่างมากมาย ดังที่พระองค์ทรงรำพึงไว้ในพระราชหัตถเลขา พระราชนานสมเด็จพระบรมไหรสถานธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ในโอกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ 15 พรรษาว่า “เมื่อพ่อได้รับราชการสมบัติในเวลาอายุ 15 ปี เท่านั้น เหมือนตะเกียงรินทร์จวนจะดับ”

ดังนั้นการตั้งตำแหน่งรังหน้าจึงไม่เป็นที่พอใจในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนัก และหลังจากพิธีบรร Maraภิเษกครั้งที่ 2 ได้ไม่นาน

สถานการณ์ที่น่าอึดอัดใจนั้นกล้ายเป็นเรื่องวิวาทกันโดยเปิดเผยแพร่ เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2416 ซึ่งข่าวว่าทั้ง “วังหน้า” และ “วังหลวง” ต่างก็เตรียมกำลังกันอย่างคึกคัก และในที่สุด กองทัพเดือนที่ 2 มกราคม 2417 กรมพระราชวังบวรกหอบหนีออกจากพระราชวังบวรไป ขอความคุ้มครองจากสถานกงสุลของอังกฤษ ช่วยเหลือในการแตกราชรั้งนี้คือ เพลิงไฟน์ ในพระบรมราชวัง เมื่อ 2-3 คืนก่อนหน้านี้ ต่างฝ่ายต่างก็กล่าวหาว่าอีกฝ่ายหนึ่งเป็น ผู้จุด ฝ่ายของ “วังหลวง” กล่าวว่าเป็นแผนการณ์กบฎ เพราะเกิดเพลิงไหม้ใกล้กับคลังแสง ซึ่งถ้าดับไม่ทันก็จะเป็นอันตรายแก่พระบรมราชวัง รวมทั้งองค์พระมหาเชตวิรย์ด้วย ฝ่ายกรมพระราชวังบวรกล่าวว่าสมัครพรครพากของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จุดขึ้นเพื่อหาเหตุจลาจลพระบรมราชวังบวร ซึ่งข้อเท็จจริงจะเป็นอย่างไรนั้นยังไม่ทราบแน่ จึงสรุปได้ว่า การที่เหตุการณ์สงบลงได้ไม่ลุกมาจนเป็นสังเวยกางะเมือง ก็เพราะสมเด็จ เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้สนับสนุนให้กรมพระราชวังบวรให้รับตำแหน่ง วังหน้า แสดงให้ทุกฝ่ายทราบอย่างเปิดเผยว่าจะไม่สนับสนุนให้เกิดการแตกร้าวเช่นนั้น โดยเด็ดขาด และโดยเฉพาะไม่เห็นด้วยอย่างยิ่งกับการที่กรมพระราชวังบวรนำชาวตะวันตก เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องภายในประเทศ และทางฝ่ายรัฐบาลอังกฤษเองก็ไม่ต้องการให้เกิด การจลาจลขึ้นในเมืองไทยเช่นเดียวกัน เพราะจะทำให้อังกฤษเสียประโยชน์ในการค้าขาย จึงได้ส่งเซอร์แอนดรูว์ คลาร์ค (Sir Andrew Clark) ซึ่งเป็นข้าหลวงของอังกฤษที่เมือง สิงคโปร์เข้ามาไกล่เกลี่ย แม้ว่าทางสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยอมรับรอง ความปมอยตัวภัยและสิทธิ์ต่าง ๆ ของกรมพระราชวังบวร แต่ก็เป็นที่เห็นได้ชัดจากข้อตกลงว่า ตำแหน่งวังหน้าในสมัยนั้นกลับไปเป็นเหมือนวังหน้าในสมัยก่อน ๆ ที่มิได้มีความสำคัญพิเศษ อื่นใด เช่นเดียวกับในสมัยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความสำคัญและบทบาทของกรมพระราชวังบวรยิ่งลดน้อยลงไปอีก หลังจาก ที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สิ้นชีพตักษัยในปี พ.ศ. 2425 และเมื่อกรมพระราชวังบวรทิวงคตในปี พ.ศ. 2428 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงประกาศ เสิร์กตำแหน่งวังหน้า และปีต่อมากรุงศรีอยุธยาซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางการค้าและอารยธรรมที่สำคัญที่สุดในเอเชีย ได้รับการสถาปนาเป็นราชธานี คือสมเด็จพระบรมไրาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ซึ่งกรณีวังหน้านี้แสดงให้เห็นชัดเจนว่า การต่อสู้ในการเมืองครั้งนั้น แม้จะเป็นการต่อรองในเชิงผลประโยชน์ของแต่ละฝ่าย แต่ ทุกฝ่ายก็ได้คำนึงถึงผลประโยชน์ของประเทศไทยเหนือผลประโยชน์ของตนทั้งสิ้น

การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก

ตลอดเวลาที่พระบาทสมเด็จพระปุฒาจลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมิได้ทรงว่าราชการด้วยพระองค์เองนั้น พระองค์ได้ขวนขวยเอาพระทัยใส่ในการศึกษาวิชาการต่าง ๆ อันจำเป็นสำหรับผู้บริหารประเทศให้มีความรอบรู้กิจวัตรและแตกงานยิ่งขึ้น และได้ทรงประพาสต่างประเทศในตอนนี้ 2 ครั้ง คือ ครั้งแรกได้เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวา ความตั้งใจของพระองค์ท่านต้องการเสด็จไปให้ถึงยุโรป แต่เจ้าพระยาศรีสุริวงศ์เห็นว่า ยังไม่สมควรจะไปไกล เพราะจะเกิดความลำบากในการเดินทาง เช่น เรือเวลานั้นหายาก ควรจะไปใกล้ ๆ ก่อน ถ้าเรียบร้อยดีก็จะได้เสด็จประพาสให้ไกลกว่านั้น ครั้งแรกนี้ก็ได้เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาเมื่อปี พ.ศ. 2413 และเสด็จประพาสอินเดียและพม่าในปีต่อมาคือ พ.ศ. 2414

การเสด็จประพาสต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระปุฒาจลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งนี้ นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่พระมหากษัตริย์ในประเทศไทยเดินทางออกประพาสต่างแดน เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่า ทรงได้รับการต้อนรับอย่างมหึมาอย่างที่รู้ๆ บนถนนเด่นดินแดงที่พระองค์เสด็จประพาส เป็นอาณาไม่เคยมีของประเทศไทยเดือนตก คือ มีอังกฤษและออลันดาปักครองอยู่ ทางรัฐบาลอังกฤษและออลันดาได้พยายามการต้อนรับอย่างเอิกเกริกและสมพระเกียรติทุกประการ และได้ก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ประเทศไทยเวลานั้นเป็นอันมาก เพราะได้ทรงไปพบเห็นแบบแผนวิธีการปักครอง ตลอดจนการทำนุบำรุงบ้านเมืองต่าง ๆ ของอังกฤษและออลันดา ซึ่งปักครองอยู่และได้ทรงนำมาดัดแปลงปรับปรุงใช้ให้เหมาะสมกับประเทศไทย เพื่อจะได้ทัดเทียมอารยประเทศ

หลังจากเสด็จประพาสต่างประเทศแล้ว ได้โปรดให้เปลี่ยนแปลงหน้าพระเพลที่ของบ้านเมืองหลายอย่าง เช่น เลิกไว้ทรงผมมหาดไทย เปลี่ยนมาตัดแบบทรงสากล เลิกพระเพลที่หมอบคลานเข้าเฝ้า เปลี่ยนมาเป็นยืนหรือนั่งเก้าอี้เฝ้า และใช้วิธีถวายคำนับเป็นต้น

เมื่อทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว ใน พ.ศ. 2416 ก็ได้เสด็จออกผนวช ซึ่งรับเป็นพระมหากษัตริย์องค์แรกของราชวงศ์จักรีที่เสด็จออกผนวชในขณะที่ทรงราชสมบัติในขณะที่ทรงผนวชอยู่นั้นได้เสด็จประทับอยู่ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงผนวชเป็นเวลา 15 วัน หลังจากผนวชแล้ว ก็ได้มีพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้นใน วันที่ 10

พฤษจิกายน พ.ศ. 2416 ซึ่งเป็นการบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 โดยที่การบรมราชาภิเษก
ครั้งแรก ทำเมื่อขึ้นเสวยราชย์ครั้งมีผู้สำเร็จราชการ ซึ่งตอนนั้นพระองค์มีพระชนมายุได้
16 พรรษา

การปกครองเมืองขึ้นกรองราชย์โดยสมบูรณ์

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยที่บ้านเมือง
ได้เปลี่ยนแปลงปรับปรุงอย่างใหญ่หลวงทุกสาขา และทุกด้าน จนเรียกได้ว่าเป็นการปฏิรูปใหญ่
ของชาติ ซึ่งเป็นรากฐานของการปกครองเรื่อยมาจนถึงสมัยปัจจุบัน ซึ่งการเปลี่ยนแปลง
ดังกล่าวนี้ ก็ต้องอาศัยผู้นำที่มีความสามารถอย่างมาก เพื่อที่จะรักษาเสถียรภาพของสังคม
ที่กำลังเปลี่ยนแปลงนี้ มิให้คลอนแคลนไปได้ ไม่ว่าจากภัยทางภายนอกประเทศ หรือคน
ในประเทศด้วยกันก็ตี ทรงเป็นรัฐบุรุษผู้ให้ความเป็นผู้นำและหาทางออกให้แก่สังคม เพื่อ
ความคงอยู่และความก้าวหน้าของประเทศไทย ในขณะที่ภัยอันตรายจากภายนอกกำลัง
บีบประเทศไทยเราเข้ามากทุกขณะ ด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ ทรงใช้นโยบาย
อันชาญฉลาด ทำให้ประเทศไทยหลุดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศส
มาได้ในทุกวันนี้ ประกอบกับในรัชสมัยของพระองค์ มีบุคคลที่มีความสามารถในราชการ
หลายท่านเล็งเห็นความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงบ้านเมือง ได้ช่วยเหลือพระองค์ท่าน¹
ในการดำเนินกิจการบ้านเมืองอีกด้วย และเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2427 บรรดาเจ้านาย
และข้าราชการได้กราบบังคมทูลถวายความเห็นในการแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ซึ่งมีกรม
พระยาเรศร์ฤทธิ์ กรมทูนพิทยาภรณ์มิราชา และพระองค์เจ้าปูชนญาวงศ์ ร่วมกับข้าราชการ
ที่ไม่ใช้เชื้อพระวงศ์อีก 7 คน ร่วมกันเสนอบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรต่อพระบาทสมเด็จ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังนี้คือ

1. ภัยอันตรายซึ่งจะมีมาถึงกรุงสยามได้ด้วยความปگครองของสยามอย่างเช่นมี
อยู่ในปัจจุบันนี้ จะเป็นด้วยเหตุต่าง ๆ ดังนี้มีด้วยความเห็นว่า ถ้าเรายังไม่เปลี่ยนแปลงการปกครอง ว่า

ซึ่งข้อนี้ความเห็นของผู้เสนอเห็นว่า ถ้าเรายังไม่เปลี่ยนแปลงการปกครอง ก็
จะต้องตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศในยุโรป ซึ่งชอบอ้างว่า

ก. ต้องการให้ดินแดนเหล่านี้เจริญขึ้นทัดเทียมกับประเทศของตน

ข. อ้างว่ายุโรปนี้มีความเจริญมากขึ้นเรื่อย ๆ และทางเอเชียยังไม่เจริญ และ
เอเชียจะเป็นตัวถ่วงความเจริญของยุโรป

ค. อ้างว่ารัฐบาลของประเทศไทยในอุปสรรคสมรรถภาพ ไม่สามารถรักษาความสงบสุขของราชอาณาจักร และผู้พำนักในประเทศไทยได้ ดังนั้นจึงสมควรที่ช่วยรอบ จะต้องเข้ามาจำกัดคนอันธพาล เพื่อให้ปลอดภัยซึ่งชีวิตและทรัพย์สินของประชาชนที่อยู่ในประเทศไทยนั้น ๆ

ง. อ้างว่าเพื่อเป็นประโยชน์ในการค้าขาย การทำเหมืองแร่ ทรัพยากรธรรมชาติ ต่าง ๆ ช่องช่วยรอบมีความเข้าใจดีกว่าชาวເອົ້າຍ จึงสมควรที่จะเข้ามาจัดการ

ทั้ง 4 ข้อนี้ เป็นข้ออ้างของพวกยุโรปที่เข้ามาแสวงหาเมืองขึ้นในเวลาสั้น เพื่อบังคับการคร่านินทา และเอกสารบันทึกไว้แก่ตัวว่า ตนเมืองเป็นผู้รุกรานประเทศไทยในอุปสรรคตามแบบฉบับของจักรวรรดินิยม หากมีความจำเป็นต้องทำดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งแท้ที่จริงแล้วพวกยุโรปก็ต้องการกองโภคภัณฑ์และประโยชน์กลับประเทศของตนนั้นเอง

ซึ่งคณะผู้เสนอว่ามีความเห็นต่อไปอีกว่า การที่ไทยเรายังปักครองโดยแบบเก่าจะเป็นช่องทางให้พวกยุโรปเอ้าข้อได้เปรียบนี้มากอ้าง หาทางเข้ามาปักครองประเทศไทย เราทางไดทางหนึ่งและในตอนนี้ ฝรั่งเศสก็เข้ามาใกล้เรามากขึ้นทุกที ทางด้านอินโดจีน และหากฝรั่งเศสจะคิดทำขึ้นมาเมื่อไหร่ก็คงจะได้ เมื่อกับที่ฝรั่งเศสทำกับประเทศไทย ต่าง ๆ มาแล้ว จึงเห็นว่าอันตรายนั้นใกล้เราเข้ามาทุกทีแล้ว เป็นความจำเป็นที่เราจะอยู่นิ่งเฉยไม่ได้

2. การที่จะรักษาบ้านเมืองให้พ้นอันตรายที่จะเกิดขึ้นได้ด้วยการปักครองของบ้านเมืองอย่างมีอยู่ในปัจจุบันนี้ โดยทางยุติธรรมหรืออยุติธรรมของศัตกรักดี ต้องอาศัยความเปลี่ยนแปลงในการทำงานนำบารุงรักษาบ้านเมืองตามทางที่ญี่ปุ่นได้เดินทางตามยุโรปมาแล้ว และซึ่งประเทศไทยทั้งปวงที่มีความศรีวิไลซ์ นับว่าเป็นทางเดียวที่จะรักษาบ้านเมืองไว้ได้

ที่ข้อ 2 นี้ คณะผู้เสนอว่ามีความเห็นว่า เท่าที่รัฐบาลได้กระทำไปโดยมุ่งจะให้เขางดงามการผ่อนผันให้เป็นครั้งเป็นคราว ยอมเสียพระราชอำนาจของตนให้ปรับใหม่ ขาดใช้ค่าเสียหายบ้างเหล่านี้เป็นหนทางที่ผิด จะใช้ได้พร้อมทั้งยกตัวอย่างว่า ญี่ปุ่นก็เคยใช้มาก่อนแต่ไม่เป็นผล ความอ่อนหวานไม่เคยทำให้ชาติใดพันไปจากความเป็นข้าเบ้าได้ ญี่ปุ่น จึงใช้หลักความยุติธรรมไม่ยอมเสียเปรียบปรับปรุงกฎหมายของตนให้มีความยุติธรรม และทันสมัยกับหลักสากล ฝรั่งเองก็ยอมรับนับถือ อนึ่งจะอาศัยกำลังทหารเพื่อป้องกันนั้น

ก็เห็นจะไม่ได้ เพราะนอกจากจะมีจำนวนทหารน้อยแล้ว อาวุธยุทธภัณฑ์ก็เทียบกันไม่ได้ หรือความคิดเห็นที่ว่าจะไปซื้ออาวุธที่ประเทศโน้นบ้าง ประเทศนี้บ้าง เมื่อเกิดรบกันขึ้น ชาติเหล่านั้นจะได้เป็นไม่ตรีช่วยเหลือข้อนี้หวังไม่ได้ เพราะมีตัวอย่างเช่น เมืองจีน เคยสั่ง อาวุธที่ อังกฤษ สั่งเรือรบที่เยอรมันแต่พอเกิดเรื่องรากับฝรั่งเศส ประเทศทั้งสองก็ไม่ยอมมอบอาวุธต่าง ๆ ให้จีน และถึงจะระบุชาติยุโรปได้ก็เป็นเพียงบางครั้งบางคราว แต่ที่จะชนะตลอดกาลเห็นเป็นการเหลือวิสัย หรือจะคิดว่าเราจะมีพระราชไม่ตรีกับประเทศไทย ฯ จนมีการติดต่อสัมพันธ์กันทางการทูต ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการรับรองความเป็นเอกราชของกัน และกันนั้นก็ถือไม่ได้ เพราะเมื่อถึงคราวเกิดเรื่องราชทูตกับความสัมพันธ์ทางพระราชไม่ตรี ก็หมดไป เรื่องจะอ้างเอว่าเมืองไทยได้ถ่ายทอดเอาชนบทธรรมเนียมประเพณีของยุโรปมาใช้หลายอย่างแล้ว ยุโรปคงจะเห็นใจว่ามิใช่ประเทศป่าเถื่อนแล้ว ก็ไม่เป็นข้ออ้างได้ เพราะชนบทธรรมเนียมดังกล่าวเป็นเพียงเครื่องเจริญเต่าเท่านั้น ยังจัดเป็นความเจริญที่แท้จริงไม่ได้ หรือจะหลงละเมอไปว่า ความปลอดภัยของประเทศไทยนั้น ยังจะอาจมีภัยหมายระหว่างประเทศได้เป็นการผิดอีก เพราะเจตนาของกฎหมายระหว่างประเทศนั้นเป็นผล-ประโยชน์แก่ชาติในยุโรป และระบบการปักครองแบบยุโรป

3. การที่จะจัดการตามข้อ 2 ให้สำเร็จได้จริงนั้น อาจเป็นไปได้อย่างเดียว แต่จะตั้งพระราชทูตที่ว่า สรรสิ่งทั้งปวงต้องจัดให้เป็นไปโดยจริงอย่างอุกฤษฎ์ทุกสิ่งทุกประการ ไม่ว่าจะเงินคือต้องตั้งใจทำทุกสิ่งทุกประการให้สำเร็จลงไปได้

คณะผู้เสนอว่า ได้เสนอหัวข้อที่เมืองไทยควรจะปฏิบัติตั้งต่อไปนี้คือ

1. ต้องเปลี่ยนแปลงประเพณีปัจจุบัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวต้องทรงพระราชวินิจฉัยทุกอย่างแต่พระองค์เดียว ที่เรียกว่าสมบูรณายาสิทธิราชย์ ให้เป็นการปักครองแบบรัฐธรรมนูญ ซึ่งพระมหากษัตริย์คงจะได้ทรงอยู่ในฐานะองค์ประมุขของชาติ

2. การป้องกันรักษาทำนุบำรุงบ้านเมือง ให้อยู่ในความคิดเห็นและการตัดสินของข้าราชการผู้ใหญ่ ซึ่งได้ทรงแต่งตั้งไว้เป็น คabi-net (คณะรัฐมนตรี) และวางระเบียบปฏิบัติของกรมกองต่าง ๆ ที่เนื่องด้วยราชการแผ่นดินให้เป็นที่แน่นอน และให้อำนาจที่จะทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดได้ตามระเบียบปฏิบัตินั้นโดยมิต้องรอความพระบรมราชนิญาต

3. จะต้องปิดทางที่จะให้มีการสินบนกันทุก ๆ ทาง และให้เงินเดือนแก่ผู้ปฏิบัติราชการให้เพียงพอแก่ฐานานุรูป

4. ให้มุนุษย์มีความสุขเสมอ ก็อกกฎหมายอันเดียวกัน การเก็บภาษีเป็นไปอย่างยุติธรรมทั่วไทยและต่างชาติ

5. เปลี่ยนแปลงระบบธรรมเนียมประเพณีเก่า ๆ และกฎหมายเก่า ๆ ที่ใช้ไม่เหมาะสมแก่ภาวะเสีย หรือเป็นการขัดความจริงก้าวหน้าของบ้านเมืองเสีย "ไม่ให้เป็นที่ติดเที่ยนของชาวญี่ปุ่นเข้าได้"

6. ให้สิทธิและเสรีภาพแก่ราชภรัตน์และข้าราชการที่จะแสดงความคิดเห็นต่อสาธารณะหรือทางหนังสือพิมพ์ หากไม่เป็นจริงก็ควรจะมีกฎหมายป้องกันไว้

7. การรับข้าราชการเข้าปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ต้องเป็นคนมีความรู้ มีความประพฤติดี มีอายุบรรลุนิติภาวะแล้ว

ซึ่งในข้อที่เกี่ยวกับรัฐธรรมนูญ (ตอนบทิวัชั่น) "ได้บอกว่าชาวญี่ปุ่นได้เปลี่ยนคำนี้ว่า เมื่อนั่นดังเครื่องจักรที่เมื่อเวลาติดไฟเข้าแล้ว ก็อาจสามารถที่จะเดินไปได้เอง ไม่ต้องไปปั่วยหมุนจักรโน้นจักรนี้ ที่จะเดินสะдавกิ่งขึ้นอีก การที่คิดขัดบ้านเมืองครั้งนี้ก็เหมือนกัน ต้องจัดให้เจ้าพนักงานหัวหน้าของกรมนั้นได้รับผิดชอบข้าวต่องตัวของตัวเอง ทุกอย่าง คือ จะเป็นเครื่องจักรที่ไม่ต้องให้เป็นที่ชุนคือในได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ในกิจการของกรมนั้น ๆ อีกต่อไป"

และการที่จะคิดเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้ คงจะผู้เสนอว่ามีความเห็นว่าอาจเกิดจลาจลขึ้นได้ เพราะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ จะหลีกเลี่ยงไม่ให้กระทบกระทบเทือนผลประโยชน์ของคราเรย์ที่เดียนน์ไม่ได้ จะต้องมีบัง และถ้าเกิดวุ่นวายขึ้น อาจเป็นช่องทางให้ประเทศภายนอกเอื้อมมือเข้ามาเกี่ยวข้อง ดังที่ชาติอื่นเคยได้รับมาแล้ว การที่จะตรัสรายมีป้องกันสถานการณ์ อันจะเกิดขึ้นได้นั้น จะต้องฝึกปรือทหารให้เข้มแข็งและให้มีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯขึ้น การฝึกทหารก็ควรให้เป็นไปตามแบบใหม่ บำรุงการทหารให้ดีขึ้น ผู้ที่จะบังคับบัญชาทหารก็ต้องเป็นคนมาจากทหาร ไม่ใช่อาคน亲ที่ไม่ใช่ทหารมากย่อองขึ้น เพราะจะเป็นเหตุให้ทหารแท้จริงเสียกำลังใจ และคลายความภักดีหรืออึกประการหนึ่ง อาจจะมีพระราชวิตรกว่า จะไม่มีตัวผู้รับช่วงการ

ปัจจุบันที่ได้เปลี่ยนแปลงแล้วต่อไป ข้อนี้ก็ไม่น่าทรงปริวิตก เพราะเมื่อเปลี่ยนแปลงแล้วก็อย่ความคุณอย่างกว้างขึ้นโดยตลอด ความเคยงานจะดีขึ้น ความยากลำบากในครั้งแรกนั้นค่อย ๆ ผ่อนคลายลงไป

ซึ่งคณะผู้เสนอฯ ก็ได้ออกตัวว่า ตนมิได้ต้องการลากษณะอันใดออกจากมีความหวังดีต่อประเทศไทยอย่างจริงจังเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเป็นนักปัจจุบันที่มีความสามารถตลอดจนเป็นนักคิด นักค้นหาอุดมการณ์ อันเป็นรากฐานของการปรับปรุงประเทศบ้านเมือง ในสมัยของพระองค์ท่าน พระองค์ท่านมิได้ทำหน้าที่รับใช้ประชาชน แต่ทรงมีความสามารถในการเปลี่ยนแปลงการปกครองพร้อมกับมีพระราชดำริสถาปนาสถาบันแห่งใหม่ แก้ไขการปกครองแผ่นดิน ซึ่งพระองค์ท่านก็มีพระราชดำริเหมือนกับคณะผู้เสนอฯ มานานแล้ว แต่ทรงต้องการให้ทำอย่างค่อยเป็นค่อยไปมิใช่หักห้ามตามอำเภอใจ หรือต้องการเปลี่ยนแปลงอย่างฉับพลัน เมื่อตนที่เจ้านายและข้าราชการทราบบังคมทูลมา

พระบรมราชโւบดีของพระองค์ในการปกครองในด้านต่าง ๆ จะได้กล่าวในข้อต่อไป ซึ่งทรงชี้แจงให้คณะเจ้านายและข้าราชการฯ ให้เข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของพระองค์ ท่านว่าจะให้วาระในการปกครองแบบใหม่อย่างไร และจะเปลี่ยนแปลงรูปแบบอย่างไรบ้าง และให้ประชุมปรึกษาหารือกันในเรื่องที่ต้องการจะเปลี่ยนแปลงทุกเรื่อง โดยพระองค์ ท่านจะร่วมในการประชุมประชุมปรึกษาหารือนั้นด้วย ในเวลานั้นมีบุคคลบางกลุ่มที่ตื่นรับ อยากร้ายเรื่องของยุโรป ซึ่งทรงแบ่งไว้เป็น 2 พวก คือ พวกรู้ไม่จริง กับพวกรู้จริง ต้องการให้เปลี่ยนทั้งหมด ทรงกล่าวไว้ในพระบรมราชโւบดีเรื่องสามัคคีว่า จะเพลินถือเอา ความคิดของพวกรู้ไม่จริงคือราชการในประเทศยุโรปนั้น ๆ มาถือเป็นความคิดของตัวมาจัดการ ในเมืองไทย ก็จะเป็นการไม่ ด้วยพื้นเพการงานทั้งปวงไม่เหมือนกัน เมื่อตนที่จะไป ลอกตำราทำนาปลูกข้าวสาลีในยุโรปมาปลูกข้าวจ้าวข้าวเหนียวในเมืองไทยก็จะไม่ได้ผล อันใด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ยังทรงแนะนำให้ข้าราชการรู้จักให้ความสามัคคีให้เป็นประโยชน์ มิใช่จะมีแต่เพียงความสามัคคีกันอย่างเดียว จะต้องมีความคิดเห็นในการที่จะทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้นมาได้ โดยการเปลี่ยนแปลงที่ค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งทรงแนะนำให้ใช้ทางสายกลางอันเป็นวิธีที่ดีที่สุดว่า

แต่ทางซึ่งจะเป็นเครื่องอุดหนุนให้ถึงพร้อมด้วยความสามัคคีดังค่าาที่กล่าว และให้เป็นเหตุมีความเจริญแก่บ้านเมืองตามกาลตามเวลาด้วยนั้น จะว่าตามความคิดอย่างหนึ่งว่า บ้านเมืองเราเคยรักษามาอย่างไรให้ช่วยรักษาภัยไปตามเดิม ปลงใจลงเป็นอันเดียวกัน ไม่เอาอย่างซักเสี้ยงไปตามประเทคโนโลยี สำคัญปลงใจลงเป็นอย่างเดียวอย่างนี้พร้อมทั่วภัณฑ์ ก็ันบัวเป็นความสามัคคี แต่สามัคคีเช่นนั้นจะไม่ให้ความเจริญมั่นคงแก่บ้านเมืองได้ เพราะผิดกับกาลสมัยที่ควรจะเป็น

และอีกตอนหนึ่งทรงกล่าวว่า

“พระฉะนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าควรจะรวมความคิดเข้าเป็นกลาง ให้ลงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พิจารณาเอาแต่ว่า การอันใดซึ่งเห็นว่าเป็นเวลาควรจัดควรทำเป็นการมีคุณดีขึ้น เป็นความสุขแก่ราชภูมิ เป็นการที่จะให้พระราชอาณาจักรตั้งอยู่มั่นคง กปลงใจลงพร้อมกัน คิดอ่านตั้งหน้าจัดการอันนั้นไปให้สำเร็จ ไม่ต้องถือว่าเป็นความคิดของพวคนั้นพวคนี้”

ในส่วนที่เกี่ยวกับพระองค์เองนั้น จะไม่ขัดขวางในการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ที่นำความเจริญมาสู่ประเทศไทย แต่หากสิ่งใดที่ทรงเห็นว่าไม่สมควร ก็จะทรงขัดขวางอย่างเต็มกำลัง ซึ่งมีบางพวครึ่งกับเสนอให้เปลี่ยนศาสตราเป็นแบบยุโรป เพราะจะทำให้เข้าถึงการปกครองของยุโรปนั้นทรงไม่เห็นด้วย นอกจากนั้นพระองค์ท่านยังทรงทราบดีว่า การปฏิรูปและการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ จะสำเร็จลุล่วงไปด้วยดีนั้น ก็ตัวยาศัยการสร้างคนจำนวนมาก ซึ่งมีความรู้ความชำนาญในวิทยาการและเทคนิคของตะวันตก หั้กคนเหล่านี้จักต้องมีความคิดริเริ่มและรู้จักรับผิดชอบในหน้าที่ของตนทรงสนับสนุนให้มีการพัฒนาคนขึ้นใช้ในราชการ โดยการสนับสนุนให้ไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ เสือกเรียนวิชาที่เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ในรัชสมัยของพระองค์จึงมีบุคคลกลุ่มใหม่เข้ามารับช่วงกันพัฒนาบ้านเมือง ในสมัยแรกของพระองค์ ท่านก็ทรงทำนุบำรุงพระเจ้าน้อยชาเชอ และบุตรขุนนางผู้ดีรุ่นใหม่ ซึ่งต่อมาได้เป็นกำลังสำคัญในราชกิจการมากมาย อาทิเช่น สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นต้น และในรุ่นต่อมาที่มีพระราชโภรษของพระองค์ท่านหลายพระองค์ ตลอดจนสามัญชน บุตรของขุนนางที่ออกไปศึกษาต่างประเทศ ได้มาเป็นกลุ่มผู้นำสมัยใหม่ อันเป็นพลังสำคัญซึ่งทำให้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมต่าง ๆ ในบ้านเรามีอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น

การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองใหม่

การบริหารราชการส่วนกลาง

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองค์ฯ ให้เปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองใหม่⁽¹⁾ โดยมีพระราชดำริจะรวมหน่วยงานที่เป็นกรรมตั้งเป็นกระทรวง และจะให้เจ้ากระทรวงทั้งปวงซึ่งเรียกว่า เสนนาบดีนั้น มาร่วมประชุมเป็นที่ประชุมคณะเสนาบดี จัดเปลี่ยนแปลงเป็นแบบใหม่ โดยทรงกล่าวว่า ถึงเวลาที่เมืองไทยจำต้องเร่งรัด จัดการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อยทั่วพระราชอาณาเขต จะรั้งรอต่อไปไม่ได้ แต่เสนาบดี เจ้ากระทรวง ซึ่งบัญชาการตามแผนเดิม มีเพียง 6 คน เป็นอัครมหาเสนาบดี 2 คน เป็นจุตสุดมภ์ 4 คน เป็นวิธีการที่พัฒนามาย ไม่เหมาะสมกับการงานอันกำลังก้าวหน้าเสียแล้ว

อัครมหาเสนาบดี 2 คนนี้คือ

1. ฝ่ายทหาร มีสมุหคลาโหมเป็นหัวหน้า ทำหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองภาคใต้ ทั้งปวงด้วย

2. ฝ่ายพลเรือน มีสมุหนายก เป็นหัวหน้า และทำหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมือง ฝ่ายเหนือด้วย ส่วนตำแหน่งจุตสุดมภ์ 4 คนคือ

1. กรมเมือง (นครบาล) มีหน้าที่เกี่ยวกับการปกครองโดยตรง เที่ยบได้กับ กระทรวงมหาดไทยในปัจจุบัน

2. กรมวัง (ธรรมารักษ์) มีหน้าที่เกี่ยวกับการในพระราชสำนัก เที่ยบได้กับ สำนักพระราชวังในปัจจุบัน แต่ทำหน้าที่พิพากษาอรรถดีด้วย

3. กรมพระคลัง (โกษาธิบดี) มีหน้าที่เกี่ยวกับการรับจ่ายเงินของแผ่นดิน และ การติดต่อกับต่างประเทศ เที่ยบเท่ากับกระทรวงการคลังและกระทรวงต่างประเทศในปัจจุบัน

4. กรมนา (เกษตรธิการ) มีหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการดูแลเรือกสวน ไร่นา และ เสบียงอาหาร เที่ยบเท่ากับกระทรวงเกษตรในปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูป จัดระบบการปกครองเสียใหม่ ด้วยสาเหตุดังต่อไปนี้คือ⁽²⁾

1. เทศบาล ของสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ

2. หนังสือประวัติศาสตร์ไทยฉบับพัฒนาการ ประโภคแม่ยมศึกษาตอนปลายของสะท้อน ศูนย์สากล

1. บ้านเมืองได้เจริญก้าวหน้า มีภาระการงานที่จะต้องทำเพิ่มขึ้นเป็นอันมาก การที่เสนอบทกำหนดให้บริหารเพียง 6 ตำแหน่งเท่าเดิมนั้น ย่อมไม่เพียงพอแก่การที่จะบริหารราชการให้ได้ประสิทธิภาพพอกควรแก่กาลสมัย

2. ส่วนราชการต่าง ๆ ในเวลานี้ มีการปฏิบัติหน้าที่ก้าวก่ายสับสนกันมาก งานทหารกับพลเรือนปะปนกันอย่างเหลือล้น งานบางอย่างก็มีการแยกกันทำงานสับสนอลังการ ซึ่งกรรมอย่างหนึ่งแต่งงานที่ทำนั้นกลับทำอีกอย่างหนึ่ง ทั้งนี้เกี่ยวตัวอย่างผลประโยชน์เป็นสำคัญ แต่ละกรมต่างแสวงหาผลประโยชน์กันเอง เพราะในครั้งนี้ ยังไม่มีเงินเดือนจ่ายให้แก่ข้าราชการตั้งชั่นปัจจุบัน จึงเป็นช่องทางให้ข้าราชการทุจริตต่อหน้าที่โดยง่าย และเป็นผลให้หน้าที่การงานในหน่วยราชการต่าง ๆ สับสนอลังการไปหมด

ดังในพระบรมราชโถวฯแก่ในการปักครองแผ่นดินตอนหนึ่ง ทรงกล่าวว่า

พระฉะนั้นเสนอมา 6 ตำแหน่งนี้ เมื่อตกลงมาถึงภายหลังตามการที่เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ บางแห่งก็มีงานเหลือล้นจนทำไม่ไหว บางกรมก็ไม่มีการอะไรจะทำ บางกรมก็มีผลประโยชน์มากเหลือล้นจนกินไม่ไป บางกรมก็ไม่มีผลประโยชน์อันใดพอแก่การที่ที่ต้องทำ

การทดลองตั้งสภาก่อนดิน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มแนวทางของการปักครองแบบประชาริปไตยมาใช้คือ ทรงตั้งสภาก่อนว่าราชการแผ่นดิน 2 สภा⁽¹⁾

1. รัฐมนตรีสภา (Council of State) ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2417 สมาชิกสภานี้ประกอบด้วยขุนนางผู้ใหญ่ที่บรรดาศักดิ์ชั้นพระยาทั้งสิ้น “ไม่มีเจ้าพระยาหรือพระบรมวงศานุวงศ์รวมอยู่ด้วย” สภานี้มีสมาชิกทั้งหมด 12 คน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นประธานของสภานี้ รัฐมนตรีสภานี้ทำหน้าที่ถวายคำปรึกษาในเรื่องที่เกี่ยวกับราชการแผ่นดินรวมทั้งพิจารณาเรื่องพระราชบัญญัติพระราชกำหนดกฎหมายต่าง ๆ ด้วย จึงมีหน้าที่เสนอหนึ่งสภานิติบัญญัติ เช่น รัฐสภานะระบบประชาริปไตยในปัจจุบัน การลงมติให้สภานี้ถือ เสียงข้างมากเป็นเกณฑ์ตัดสิน

1. การเมือง การปักครองประเทศไทย ของหลวงวิจิราทกการ

2. องคมนตรีสภา (Privy Council) ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2417
สภานี้มีสมาชิก 49 คน เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ 13 คน ทำหน้าที่เป็นสภาที่ปรึกษาราชการ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและมีหน้าที่ช่วยปฏิริหาราชการแผ่นดิน

ต่อมาสภាដังสองนี้ต้องประ深加工กับความล้มเหลว เพราะบรรดาสมาชิกของสภាដังสองขาดการแสดงออกซึ่งความคิดเห็น⁽²⁾ พระองค์จึงเล็งเห็นว่า การปักครองแบบประชาธิปไตยที่ทรงทดลองนี้ คนไทยยังไม่ยอมรับกับการปักครองแบบประชาธิปไตย เพราะประชาชนยังขาดความรู้ ประสบการณ์ และความเข้าใจในการปักครองบ้านเมือง ซึ่งต้องแก้ไขปรับปรุงกันอีกมาก ก่อนอื่นต้องปรับปรุงการศึกษาของราชภูมิ การเศรษฐกิจ และการปักครองอีกหลายประการ

การที่ประเทศไทยในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังมีการปักครองแบบประชาธิปไตยยังไม่ได้นั้น ก็มีเหตุผลหลายประการ ซึ่งพระองค์ได้แต่งไว้ในพระบรมราชินัยเรื่องสามัญคือว่า

การปักครองของยุโรปนั้น “เห็นว่าพระเขามีบาลเมต์ที่ประชุมใหญ่มีโภลิติกัลปatic คือพากคิดราชการมีความเห็นต่างกัน สำหรับที่จะได้ทางกันและกัน เมื่อคนเป็นอันมากได้พูดจาได้ทางกันด้วยฝีปากจนสุดปัญญา การที่จะสำเร็จในปลายมีอนั้น คงจะเป็นการที่ได้คิดเหมือนหนึ่งกับกรองจนใส่ละเอียดแล้ว ด้วยผู้คิดดีกว่ากันคงต้องชนะกัน การอันนี้เป็นการที่คุณดีจริง แต่เป็นการที่คุณดีมากแต่ในประเทศยุโรป ซึ่งเกิดขึ้นโดยความจำเป็นต้องมีนั้น และได้ฝึกหัดต่อ ๆ มาหลายร้อยปีเป็นรากເງິພັນແນ່ນແນ່ນ”

พระฉะนั้นในเมืองไทยไม่มีพื้นฐานการปักครองแบบนี้มาก่อน โดยมิได้ปลูกฝังนิสัยนี้กันมากเมื่อตั้งสภាដ้วย จึงไม่มีใครแสดงความคิดเห็น การตั้งสภាដ้วยมาจึงไม่มีประโยชน์ อันใดที่จะทำให้การปักครองดีขึ้น

พระองค์ทรงเห็นว่าการปักครองแบบเดิม โดยอาศัยพระเจ้าแผ่นดินเป็นหลักนั้นหมายสมอยู่แล้ว โดยพระองค์จะเลือกทางสายกลาง คือ ฯ เปลี่ยนแปลงในสิ่งที่ควร

2. จุดอ่อนระบบการเมืองของไทย ดร.สุจินต์ ทังสุนทร

เปลี่ยน และพระองค์ทรงมีความเชื่อมั่นว่า ในเมืองไทยเรานี้⁽¹⁾ “การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงประเทศหมายถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ซึ่งจะต้องริเริ่มและดำเนินการจากเบื้องบน มากสูงเป็นลำดับ หาใช่เป็นการต่อสู้เพื่อเรียกร้องสิทธิ และความเป็นอิสระจากเบื้องล่างไป สู่เบื้องบนเข่นในยุโรปไม่”

นอกจากนี้แล้วการปกครองของไทยซึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นหัวหน้า พระมหาชัตติริย์มีได้มีอำนาจมากล้นพัน จนถึงกับใช้อำนาจตามพระทัยชอบได้ จะต้องคำนึงถึงผลประโยชน์ของราษฎรเป็นหลัก โดยมีหลักทศพิธาราชธรรม เป็นธรรมที่พระมหาชัตติริย์ที่อุปถัมภ์ ในทางปฏิบัติมีวังหน้า พระมหาอุปราช เป็นผู้ที่ถ่วงอำนาจของพระมหาชัตติริย์อยู่ นอกจากนี้แล้ว สภาพภูมิศาสตร์และการคมนาคม ก็เกิดกันมิให้พระราชอำนาจอำนวยกว้างขวาง ออกไปทั่วราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้ราษฎรจึงมีได้มีความรู้สึกเดือดร้อนกับการปกครองแบบที่มีพระมหาชัตติริย์เป็นหัวหน้า เพราะราษฎร์มีได้ถูกกดดันจากการจะเปลี่ยนแปลงได้ ๆ ต้องลงมาจากเบื้องบน ประกอบกันที่ว่าราษฎรยังด้อยการศึกษาตั้งก้าวแล้ว อย่างไรก็ตามก็นับว่า พระองค์ท่านได้ริเริ่ม wang raka suan การปกครองแบบประชาธิปไตยเป็นองค์แรก และได้ปฏิรูปประเทศครั้งใหญ่ต่อมา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกาเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบ REVOLUTION มิใช่ EVOLUTION

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปารภะแก่ไขคณะเสนาบดีให้มีเจ้ากระทรวงพอทำการเสียก่อน เมื่อ พ.ศ. 2430 ทรงพระกรุณโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จกรมพระยาเทววงศิริวโรปประการ แต่งเป็นกรมหลวง เสด็จไปช่วยงานฉลองรัชกาลสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิคตอรีครบ 50 ปี ณ ประเทศไทยแทนพระองค์ ทรงตรัสให้ไปดูแบบคณะเสนาบดีในยุโรปว่าเอาอะไรเป็นหลักกำหนดตำแหน่งเสนาบดี เมื่อสมเด็จกรมพระยาเทววงศิริวโรปประการเสด็จกลับมากราบบังคมทูลรายงาน จึงทรงกำหนดคณะกรรมการใหม่ให้เป็น 12 กระทรวง คงตำแหน่งเดิมไว้ 6 กระทรวง ในการกำหนดจะจัดตั้งเป็นกระทรวงนั้น ควรแก้ยังเรียกว่ากรมอยู่ตามเดิม ตำแหน่งเสนาบดีกรมใหม่ 6 ตำแหน่ง คือ ยุทธนาธิการ พระคลัง ยุติธรรม ธรรมการ โยธาธิการ

1. แนวพระราชดำริทางการเมือง ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

โดย ดร. เกษม สิริสัมพันธ์

ตร. นิอ่อน สนิทวงศ์

มรุชาชาร หรือ ราชมรุชาชาร มรุชาธิการ เมื่อกำหนดรัฐธรรมนูญใหม่แล้ว ทรงเลือกหาตัวผู้ซึ่งจะเป็นเสนาบดีกระทรวงนั้น ๆ แต่ทรงพระวิตกว่าเป็นการใหญ่เกรงจะไม่เป็นการเรียนรู้ ด้วยกรมต่าง ๆ ที่จะรวมเป็นกระทรวงเสนาบดีที่ตั้งใหม่ ยังเป็นกรมอิสระอยู่โดยมาก ทั้งตัวเจ้ากระทรวงใหม่ยังไม่คุ้นเคยกับหน้าที่เสนาบดี จึงทรงทดลองระเบียนการที่จะจัดใหม่ และฝึกหัดผู้ซึ่งจะเป็นเสนาบดีขึ้นใหม่แต่ พ.ศ. 2431 โปรดให้จัดที่ประชุมเสนาบดีขึ้นที่มุขกระทรวง พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ให้เสนาบดีเก่าใหม่เข้าประชุมกัน และเสด็จลงประทับเป็นประธานในที่ประชุม ทรงปรึกษาราชการต่าง ๆ ซึ่งทรงเคยบัญชาและโดยลำพังพระองค์มาแต่ก่อน สับดาห์ละครั้ง ถ้ามีราชการมากก็ประชุมติดต่อ กันไปคราวละหลายคืนก็มี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปิดการประชุมจริง ๆ อย่างกระทรวงเสนาบดี เริ่มแต่ปีชุด พ.ศ. 2432 เป็นต้นมา ที่เข้าประชุมในชุดนั้นครั้งแรกมี

1. มหาดไทย เจ้าพระยาวัตถุนันท์ ที่สมมุนายก
 2. กลาโหม เจ้าพระยาแพลเทพ (พุ่ม) ที่สมมุกกลาโหม
 3. กรมท่า กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ (สมัยต่อมาเป็นสมเด็จกรมพระยา)
 4. กรมเมือง กรมหมื่นเรศวรฤทธิ์ (สมัยต่อมาเป็นกรมพระ)
 5. กรมวัง กรมหมื่นประจักษ์ชิลปาคม (ต่อมาเป็นกรมหลวง)
 6. กรมคลัง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ รองอธิบดีแทน (ต่อมาเป็นกรมพระ)
 7. กรมนา พระยาภาสกรวงศ์
 8. กรมยุทธนาธิการ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรวิเศษ (ต่อมาเป็นสมเด็จกรมพระยา)
 9. กรมยุติธรรม พระองค์เจ้าสวัสดิ์โสภณ (สมัยต่อมาเป็นกรมพระ)
 10. กรมธรรมการ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (สมัยต่อมาเป็นสมเด็จกรมพระยา)
 11. กรมโยธาธิการ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนนวิศราณุวัตติวงศ์ (สมัยต่อมาเป็นสมเด็จกรมพระยา)
 12. กรมราชมรุชาชาร กรมหมื่นสมมตอมราพันธุ์ (สมัยต่อมาเป็นกรมพระ)
- ใน 12 กรมนี้ 6 กรมที่ตั้งขึ้นมาใหม่คือ กรมพระคลัง กรมยุติธรรม กรมยุทธนาธิการ กรมธรรมการ กรมโยธาธิการ และ กรมมรุชาชาร

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ เจ้าอยู่หัวได้ทรงกดลงประกาศองค์กรใหม่ นี้ ตามมาตรา 1 แห่งพระราชบัญญัติ วันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 ที่ได้ยกฐานะกรมเหล่านี้เป็นกระทรวง ตามที่แต่งตั้งให้หน้ากระทรวงต่างๆ เป็นเสนาบดี และยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีกلاโหม และมหาดไทยลง ต่อมาทรงยุบกระทรวงยุทธนาธิการเข้ากับกระทรวงกลาโหม และกระทรวงมุรธาธารเข้ากับกระทรวงวัง เพราะฉะนั้นในตอนปลายรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ จึงได้ยกกระทรวงอัญเชิญหัว เหลือกระทรวงอัญชิญหัว หรือกระทรวงอัญชิญหัว 10 กระทรวง คือ

1. กระทรวงมหาดไทย
2. กระทรวงกลาโหม
3. กระทรวงนครบาล
4. กระทรวงการต่างประเทศ
5. กระทรวงคลังมหาสมบัติ
6. กระทรวงวัง
7. กระทรวงเกษตรธาริการ
8. กระทรวงยุติธรรม
9. กระทรวงโยธาธิการ
10. กระทรวงธรรมการ

ซึ่งจะได้กล่าวความเป็นมาและการปรับปรุงของกระทรวงที่สำคัญๆ ดังนี้คือ

1. กระทรวงมหาดไทย เป็นกระทรวงที่ตั้งขึ้นในระบบใหม่ เพื่อวางรากฐานการปกครองประเทศไทยให้ทัดเทียมกับอารยประเทศซึ่งในขณะนั้นชาติมหาอำนาจในยุโรปกำลังแฝงอิทธิพลรุกรานประเทศไทยเดียว พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ เจ้าอยู่หัว และเสนาบดีของพระองค์คนที่สำคัญคือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ร่วมกันปรับปรุงประเทศเพื่อมให้ต่างประเทศที่อาเป็นข้อบกพร่องของไทยโฉมศิไทยได้ ในการนี้พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ ได้ทรงปฏิรูปการปกครอง โดยพยายามเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารราชการหลายอย่างให้ทันสมัย ในด้านที่เกี่ยวกับกระทรวงมหาดไทยคือ การปรับปรุงบริหารราชการส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ทรงเอาแบบอย่าง สังกัดและระบบการปกครองของอังกฤษ ที่ปกครองอินเดียมาใช้ งานของพระองค์ท่านเต็มไปด้วยความเห็นดีเด่นอย่างมาก

เพียงได้ เราจะดูได้จากประมวลพระราชหัตถเลขาธิการที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจกรรมทรงมหาดไทย ซึ่งกระทรวงมหาดไทยรวมไว้ งานของกระทรวงมหาดไทยที่สำคัญล้วนๆ มากได้ด้วยตัวนี้ นับเป็นพระบੌชชาสามารถของพระองค์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงเป็นเสนอبدีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น ผลงานที่อ่อง光 เราจะเห็นได้ว่า พระองค์ท่านได้เลือกคนให้เหมาะสมแก่งานนั้น ๆ อย่างแท้จริง

เสนอبدีกระทรวงมหาดไทย ส่วนรับสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จะขอกล่าวประวัติและผลงานของท่านโดยสังเขป ซึ่งผลงานของท่านในการช่วยเหลือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่แบบทุกด้าน ตั้งแต่เรื่องใหญ่ ๆ ทางด้านการปกครองไปจนถึงเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีพระนามเดิมว่า ดิศวรกุமาร⁽¹⁾ เป็นพระราชนัดร์ในรัชกาลที่ 4 และเจ้าจอมมาดาชุ่ม โดยเป็นพระราชนัดรสองค์ที่ 57 ประสูติเมื่อวันที่ 21 มิถุนายน พ.ศ. 2405

พระองค์ท่านเป็นอัจฉริยะบุคคลที่ทำประโยชน์ให้กับประเทศไทยอย่างมหาศาล ทรงเป็นนักปรัชญา นักวิทยาการ นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดีและนักปักษ์ของ พระองค์ท่านเริ่มรับราชการทหาร จัดการกรมศึกษาธิการ เป็นเสนอبدีกระทรวงมหาดไทย ผลงานของพระองค์ท่านได้นำความสำเร็จมาให้การปรับปรุงการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก ซึ่งพระองค์ท่านทรงมีความไว้วางใจ และเชื่อในพระบੌชชาสามารถของสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ เป็นอันมาก และทรงมอบหมายให้ทำงานสำคัญ ๆ เช่น เป็นเสนอبدีกระทรวงมหาดไทย เป็นการวางรากฐานการปกครองใหม่ ทั้งหมด

กระทรวงมหาดไทยเป็นกระทรวงเมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 และหลังจากที่ได้แบ่งหน้าที่ของกองโถมและมหาดไทยออกจากกันแล้ว ก็เรียกกระทรวงมหาดไทย ตลอดมา งานมหาดไทยแต่เดิมที่ยังไม่ได้ปรับปรุงนั้น

ก. เสนอดีเป็นจตุสมดุล และตัวเสนอبدีทำงานที่บ้าน⁽²⁾ เวลามีราชการหรือ

1. พระประวัติสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ สุจิตร ดาวรุษ

2. จากเทศบาล พระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เสนอหนังสือต่าง ๆ ในงานราชการ ข้าราชการผู้มีหน้าที่ต้องนำไปเสนอที่บ้าน และรับคำสั่งที่บ้านมาทำงานที่สำนักราชการ และข้าราชการใหญ่เรียกตั้งแต่เสนอပีลงมา ได้รับเป็นยอดประจําปีกับค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ในการที่ทำงานเป็นผลประโยชน์ในตำแหน่ง ไม่ได้รับเป็นเงินเดือน ต่อมาได้ปรับปรุงให้เสนอแบบใหม่มาทำงานที่สำนักงาน และให้ข้าราชการได้รับเงินเดือนและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รือศากาลูกชุนเดิมชั้นเดียวในพระบรมมหาราชวัง แล้วสร้างใหม่เป็นตึก 2 ชั้น มีจำนวน 3 หลัง คือ ตึกด้านข้างเป็นที่ทำงานกระทรวงมหาดไทย ฝ่ายขวาเป็นกลาโหม และตรงกลางเป็นกระทรวงวัง

๙. งานราชการกระทรวงมหาดไทย ตอนแรกยังไม่มีสำนักบัญชาหัวเมืองทั้งหมด⁽¹⁾ กระทรวงมหาดไทยซึ่งเดิมอยู่ในสมุนไย ซึ่งควรจะบังคับบัญชางานปกครองทั่วพระราชอาณาจักร แต่ในทางปฏิบัติงานได้ก้าวภายันอยู่มาก มีสำนักเพียงบังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นส่วนใหญ่ ทางหัวเมืองอีสานก็มีบังคับส่วนหัวเมืองบึงกาฬให้ขึ้นอยู่กับกลาโหม หัวเมืองชายทะเลหลายแห่งขึ้นกับกรมท่า (กระทรวงการต่างประเทศ) ส่วนกรุงเทพพระมหานครขึ้นอยู่กับกระทรวงศรีบุษราด ซึ่งแต่ละกระทรวงหรือกรมนี้ นอกจากจะมีงานทางการปกครองแล้ว ยังมีหน้าที่เก็บภาษีอากรเป็นคลาลชำระคดี ซึ่งความจริงควรจะเป็นงานของกระทรวงอื่น ลักษณะราชการแบบนี้ทำให้งานมหาดไทยไม่ได้ออกภาคทำให้ยุ่งเหยิงในการปกครอง ขาดความเป็นระเบียบเรียบร้อย

ต่อมาได้ปรับปรุง ให้กระทรวงมหาดไทยทำหน้าที่ บังคับบัญชาเมืองทั้งหมดทั่วพระราชอาณาเขต (ยกเว้นเขตกรุงเทพมหานคร) ส่วนงานทางด้านศาลมีภารกิจให้กระทรวงยุติธรรมและกระทรวงพระคลังฯ ไปจัดการ งานของกระทรวงมหาดไทยที่เกี่ยวกับการบังคับบัญชาหัวเมืองต่าง ๆ จะได้กล่าวในข้อต่อไป เรื่องการบริหารราชการส่วนภูมิภาคและการจัดมณฑลเทศบาล

๑๐. วิธีปฏิบัตรราชการในกระทรวงมหาดไทย ยังดำเนินตามแบบโบราณและการรับส่งงานยังล้าช้าอยู่มาก เช่น ถ้ามีหนังสือถึงกองเรือกระทรวงมหาดไทย ผู้เป็นเรือต้องเอาหนังสือออกอ่าน แล้วเสนอปลัดทูลสนองฯ กับผู้เป็นเรือจะไปบ้านเสนอပี แล้วให้ผู้เป็นเรืออ่านให้เสนอပีฟัง เสนอပีสั่งให้ทำอย่างไร ปลัดทูลสนองรับมาให้พนักงานร่าง

๓. พระบรมราชโองการกำหนดการปกครองแผ่นดิน

แล้วให้ผู้เป็นเวรไปเสนอเสนาบดีตรวจ ถ้าเป็นหนังสือที่มีแบบแผนอยู่แล้วไม่ต้องตรวจ ก็เอาไปประทับตราที่บ้านเสนอบดี โดยมอบให้สมณตราไป ซึ่งต้นฉบับหนังสือที่ส่งไป ก็มิได้เก็บให้เป็นระเบียบเรียบร้อย และวิธีการเดินเรื่องในราชการล้ำสมัย

เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงเข้ามาเป็นเสนาบดีมหาดไทย ทรงให้แก่ไขวิธีรับส่งร่างเขียนและเก็บจดหมาย ซึ่งวิธีการเดิมเป็นวิธีโบราณ ไม่มีการร่างและออกหนังสือ การเก็บรวมรวมหนังสือราชการก็เก็บเป็นมัด ๆ ไม่มีระเบียบ ดังนั้นสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ จึงจัดระเบียบงานเหล่านี้ใหม่ ก็คืองานสารบรรณในปัจจุบันนั่นเอง โดยมีการรับส่งหนังสือในทะเบียนรับส่งหนังสือ และจดหมายราชการ การจัดเก็บเป็นหมวดหมู่เรียบร้อย เวลาจะค้นหาหลักฐานอ้างอิงก็หาง่าย

๔. การเสนอหนังสือกราบบังคมทูลยังใช้สมุดคำแบบโบราณ โดยปลดทูลฉลอง เป็นผู้คัดขึ้นทูลเกล้าถวาย เวลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกว่าราชการ ซึ่งทรงออกขุนนางในเวลาเข้ากับค่า เมื่อทรงฟังปลดทูลฉลองอ่านใบบอกที่คัดไว้แล้วนั้น ก็จะตรัสหารือกับเสนาบดีว่าให้ทำอย่างไร ปลดทูลฉลองก็จะจดกระแสรับสั่งมาจัดการ ถ้าเป็นราชการสำคัญก็โปรดให้นำร่างตราขึ้นถวาย ทรงตรวจแก้ก่อนจึงทำดังนี้แต่เดิมจนถึงรัชกาลที่ ๓ และในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้น ได้แบ่งราชการเป็น ๒ ประเภท คือ ราชการอันควรเปิดเผย และไม่ควรเปิดเผย ซึ่งวิธีปฏิบัติก็ตามแบบเดิม แต่เรื่องไม่ควรเปิดเผยก็ทำเป็นบันทึกทูลเกล้าถวายและทรงปรึกษา กับเสนาบดีในที่รอฐาน การนำจดหมายที่บันทึกถวายนี้ ก็คัดลงในสมุดคำด้วยดินสองข้าว เช่นเดียวกัน ต่อมาราชการบ้านเมืองมากขึ้น ไม่มีเวลาเสด็จออกขุนนางได้วันละ ๒ ครั้ง ราชการต่าง ๆ ที่เจ้ากระทรวงกราบบังคมทูลก็ต้องรับสั่ง ก็ใช้เขียนเป็นจดหมายด้วยลายพระหัตถ์ลงในรัชกาลที่ ๕ ทรงเสด็จออกขุนนางวันละครั้ง ราชการที่เคยทูลเกล้าถวายตอนนี้กระทรวงกลาโหม กรมท่า เปลี่ยนเป็นกระทรวงฝรั่ง แต่กระทรวงมหาดไทยยังคงเขียนในสมุดคำอย่างเดิม และห่อสมุดที่ส่งเข้าทูลเกล้าฯ ถวายขนาดเท่าหีบขันมปั่งกรมราชเลขาธิการ จึงเรียกว่าหีบขันมปั่งในกระทรวงมหาดไทย ข้อความในบันทึกก็เป็นเหมือนใบบอกในห้องพระโรง กล้ายเป็นขอเรียนพระราชปฏิบัติ เมื่อนอย่างทูลถามว่า “จะโปรดให้ทำอย่างไรไปทูกเรื่อง” จนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรับสั่งว่า กระทรวงมหาดไทยเป็นกรมไปรษณีย์ไปเสียแล้ว

ต่อมากระตรวจหาดไทยจึงได้เลิกใช้สมุดคำ เลิกเขียนบันทึกแบบเดิม และใช้ วิธีกราบบังคมทูลเรียนพระราชปฎิบัติ โดยใช้จดหมายและแสดงความคิดเห็นประกอบไป ด้วย

จ. กระตรวจหาดไทยเวลานี้ ขาดความมีความรู้สึกใหม่ คือหานคนที่มีความรู้ ภาษาอังกฤษจนใช้การได้นั้นไม่มี ซึ่งในต้นสมัยรัชกาลที่ 5 นี้มีความจำเป็นที่จะต้องใช้ คนมีความรู้ภาษาอังกฤษในกระตรวจหาดไทย เพราะไทยเราเริ่มมีการเกี่ยวข้องและมี ปัญหากับฝรั่งเศสทางชายแดน นอกจากนี้บ้านเมืองกำลังปฏิรูป การขาดคนมีความรู้ก็ทำ ให้เป็นอุปสรรคต่อความเจริญของบ้านเมืองได้ เพราะฉะนั้นจึงได้จัดหานคนเข้ามารับราชการ ในกระตรวจหาดไทยมากขึ้น นอกจากสมเด็จกรมพระยาดำรงฯแล้ว ก็มีบุคคลสำคัญอีก หลายท่าน เช่น พระยามหาอัมมายธิบดี (เส็ง วิริยะศรี) เจ้าพระยาราษฎร์สุเรนทร์ธิบดี และข้าราชการที่ราชก์ปลดออกจากบัง แล้วจัดให้ข้าราชการเก่าทำหน้าที่ในตำแหน่งที่เหมาะสม

ฉ. กระตรวจหาดไทยเวลานี้ขาดหน่วยงานสมัยใหม่ เพื่อประกอบในการ ปกครองบ้านเมือง คือ “ไม่มีตำรวจ” “ไม่มีการสำรวจที่ดิน” “ไม่ทราบจำนวนทรัพยากรที่ใกล้ เดียง” “ไม่ทราบปริมาณของที่นา ป่าไม้ รวมทั้งผลประโยชน์ต่าง ๆ ”

การปรับปรุงในขั้นต่อมา ก็คือ จัดแยกหน้าที่ต่าง ๆ ในกระตรวจหาดไทย เป็น 3 กรม ซึ่งเดิมสมุหนายกแบ่งงานเป็นกรมใหญ่ 3 กรม คือ กรมมหาดไทยกลาง กรม มหาดไทยฝ่ายเหนือ และกรมพลสำราญ⁽¹⁾ เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ เข้ามารับงานกระตรวจ หาดไทย พระองค์ท่านต้องการรักษาชื่อเดิมของทั้ง 3 กรมไว้ แต่จัดแยกหน้าที่ต่าง ๆ ใหม่ ซึ่งทรงกล่าวไว้ในหนังสือเรื่องเทศบาลของพระองค์ว่า

“คือกรมมหาดไทยกลางเป็นพนักงานทำการทุกอย่าง ซึ่งมิได้แยกออกไปเป็น หน้าที่กรมอื่น ปลัดทูลฉลองเป็นหัวหน้า และว่าการได้ทั้งกระทรวงแต่เสนาบดีสูงมา ในกรมกลางนั้นให้ปลัดบัญชีเป็นหัวหน้าพนักงานการเงิน มีศักดิ์เป็นเจ้ากรม รองปลัดทูล ฉลองลงมาอีกคนหนึ่ง กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือให้เป็นเจ้าหน้าที่แผนการปราบปรามโจรสลัด กับการที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศ แต่ภายหลังโอนการที่เกี่ยวกับต่างประเทศไปเป็น หน้าที่ปลัดทูลฉลอง ให้กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือเป็นเจ้าหน้าที่แผนกอัยการ ส่วนกรมพลสำราญ

1. กรมพลสำราญ คงจะเกิดขึ้นภายหลัง

นั้นให้เป็นเจ้าหน้าที่แผนกปกครองท้องที่คงเรียกว่ากรมกลาง กรมฝ่ายเหนือและกรมพลางรังตามกำหนดเดิม กระทรวงมหาดไทยจัดเป็น ๓ กรม เช่นนี้มาต่อสัญญเมื่อข้าพเจ้าเป็น “เสนอبدีมหาดไทย”

ต่อมากระทรวงมหาดไทยได้ตั้งกรมต่าง ๆ ขึ้น เพื่อใช้เป็นหน่วยงานพิเศษสำหรับปฏิบัติราชการต่าง ๆ ให้ลุล่วงไปด้วยดี นอกเหนือไปจากนี้ก็มีกรมอื่น ๆ ที่อาจมาให้กระทรวงมหาดไทยจัดการ เพื่อให้กรมนั้น ๆ ตั้งตัวไว้ อันเป็นงานที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงริเริ่มขึ้นเองและรับโอนมาจากกระทรวงอื่น คือ กรมตำรวจนครบาล กรมตำรวจนครบาล กรมป่าไม้ กรมสารานุสหกรรมพยาบาล กรมราษฎร์กิจและกฎหมาย กรมสรรพากรนอกจากนี้ ให้ตั้งสำนักงานก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ จนเป็นหน่วยงานสำคัญในวงการบริหารราชการในปัจจุบัน ซึ่งจะกล่าวความเป็นมาของแต่ละกรมต่อไปนี้

๑. กรมตำรวจนครบาลและกรมตำรวจนครบาล เดิมเมื่อสมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงรับงานกระทรวงมหาดไทย กรมตำรวจนครบาลและกรมตำรวจนครบาลทำหน้าที่คุมเชลย “เพร่หลงและให้เป็นข้าราชการ”ไปทำการแทนชั่วครั้งชั่วคราว⁽¹⁾ และมีหน้าที่เป็นผู้ตรวจสอบด้านชายแดน แต่ต่อมาเมื่อพากมณฑลมาอยู่มาก ให้มอบผู้ตรวจสอบด้าน ซึ่งเรียกว่า กรมอาหมาต กรมเดิมทั้งสองนี้ จึงไม่มีหน้าที่อันได้ทางหัวเมือง ไม่มีเจ้าหน้าที่ตำรวจนครบาล จับผู้ร้าย เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองการต้องจัดการกันเองตามความสามารถ ถ้ามีผู้ร้ายซุกซุ่ม ก็ตั้งหน่วยปราบปรามพิเศษออกไปทำการชั่วครั้งชั่วคราว

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ตั้งกรมตำรวจนครบาล สำหรับปราบปรามโจรสัตว์ตามหัวเมือง และรักษาความสงบในส่วนภูมิภาค พร้อมกันนั้นก็ตั้ง กรมตำรวจนครบาลขึ้น สำหรับช่วยเหลือตำรวจนครบาลในด้านต่าง ๆ ด้วย

เมื่อตั้งกรมตำรวจนครบาลในส่วนกลาง โดยให้มีหน้าที่เกี่ยวกับกิจการตำรวจนในส่วนภูมิภาคแล้วต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ก็ตั้งตำรวจนครบาลปราจีนบุรี และขยายไปทุกมณฑล จังหวัดและอำเภอตามลำดับ นอกจากนี้ สมเด็จพระยาดำรงฯ ยังได้พระราชบัญญัติ กำหนดให้ตั้ง กรมตำรวจนครบาลในส่วนภูมิภาค จังหวัดและอำเภอตามลำดับ นักกฎหมายชื่อ พระยาวาสุเทพ (ยี่เชา) (G. Schau) เป็นชาวเด่นมาร์คได้ร่วมพัฒนาการตำรวจนครบาลในส่วนภูมิภาค ให้เป็นหน่วยงานก้าวหน้าในเวลาต่อมา

โรงเรียนนายร้อยตำรวจภูธรตั้งขึ้นเป็นครั้งแรก ใน พ.ศ. 2444 ที่จังหวัดนครราชสีมา ต่อมารมผลตรະเวนในกระทรวงครiminal ได้อาตัวอย่างไปจัดตั้งโรงเรียนนายหมวดขึ้น จัดเป็นที่มาของโรงเรียนนายร้อยตำรวจในสมัยใหม่นี้คือ โรงเรียนนายร้อยตำรวจสามพราณ ที่จังหวัดนครปฐม

2. กรมป่าไม้ การที่จัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้น เนื่องจากทางภาคเหนือของประเทศไทยมีไม้สักอยู่เป็นอย่างมาก และมีชาวต่างประเทศไปขอนุญาตตัดฟัน ชักลากไม้จากเจ้าผู้ครองนครทางเหนือ ซึ่งมีอำนาจมาแต่เดิม และเกิดเป็นเรื่องทุ่มเที่ยงทางการเมือง เกิดถ้อยความกันในเรื่องป่าไม้ ทำให้รัฐบาลต้องห้ามมือเข้าไปเกี่ยวข้อง กันมิให้ชาวต่างประเทศเข้ามายืดครอบดินแดนทางเหนือได้ ใน พ.ศ. 2439 จึงได้จัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้นในกระทรวงมหาดไทย ควบคุมการทำไม้ทั่วประเทศ ตัดอำนาจเจ้าผู้ครองนครที่มีมาแต่เดิม เปลี่ยนเป็นต้องขออนุญาตต่อรัฐบาลคือกรมป่าไม้ นอกจากนี้ยังออกกฎหมายควบคุมป่าไม้ ชักลากไม้ การห้ามป่า เช่นมีการตรากฎหมายห้ามมิให้เอกสาร ตัดไม้สักที่ยังไม่เติบโตพอ เป็นการรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ใน พ.ศ. 2449 ให้ทดลองปลูกต้นสักในจังหวัดแพร่ และริเริ่มส่งนักเรียนไทยไปศึกษาการป่าไม้ ณ ต่างประเทศ เพื่อนำมาใช้ปรับปรุงการป่าไม้ในประเทศไทยต่อไป

3. การจัดงานสาธารณสุขและกรมพยาบาล การจัดตั้งกรมนี้ขึ้นก็เนื่องจากการรักษาโรคระบาดตามที่ต่าง ๆ ยังไม่ได้จัดทำกัน มีผู้ป่วยเสียชีวิตเนื่องจากโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ มากมาย ไม่มีการรักษาแผนใหม่ ตลอดจนวิธีการป้องกันโรค การรักษาความสะอาดตามที่ต่าง ๆ เช่น ตามตลาด ตามถนนหนทาง ซึ่งการที่บ้านเมืองจะพัฒนาได้นั้น ก็ต้องอาศัยการสาธารณสุขดีเป็นปัจจัยสำคัญ ก็ได้ยังตั้งงานป้องกันและควบคุมโรคติดต่อ จัดให้มีแพทย์ประจำตามหัวเมืองและแพทย์ประจำตำบล การจัดตั้งโรงพยาบาล และโรงพยาบาลหัวเมือง และการจัดตั้งกรมพยาบาล เริ่มการปลูกฝัง(1) ป้องกันไข้ทรพิษให้กับประชาชน ออกพระราชบัญญัติป้องกันไข้ทรพิษ พ.ศ. 2455 พระราชนบัญญัติระงับโรคบาด พ.ศ. 2456 โดยจัดให้มีการควบคุมหัวตอกโรค กافโรค นอกจากนี้ยังจัดตั้งสถานเสาวภาซึ่งผลิตวัคซีน และซีรัม แก้พิษสุนัขบ้าและงู

1. การปลูกฝัง เดิมอยู่กับกระทรวงธรรมการแต่ไม่ได้ผล ก็เลยโอนมาอยู่หัวตอกไทย

กระทรวงมหาดไทยได้จัดงานของแพทย์และสาธารณสุขกว้างขวางขึ้นตามลำดับ ตั้งนี้ใน พ.ศ. 2455 จึงมีพระบรมราชานุญาตให้ตั้งกรมพยาบาลขึ้น แล้วนำงานเก่าของกระทรวงธรรมการและงานแพทย์ งานสาธารณสุขของกระทรวงมหาดไทยรวมกันเข้า ต่อมา พ.ศ. 2459 กรมนี้เปลี่ยนชื่อเป็นกรมประชาธิบัล และ พ.ศ. 2461 เปลี่ยนชื่อ เป็นกรมสาธารณสุขและได้จัดเป็นที่มาของกระทรวงสาธารณสุขใน พ.ศ. 2485

4. กรมราชโอลหกิจและภูมิวิทยาหรือกรมแร่ กรมนี้เดิมอยู่กับกระทรวงเกษตรรา ชึกษา แต่ไม่ก้าวหน้าก็เลยย้ายมาอยู่กับกระทรวงมหาดไทย เหตุที่กิจการไม่ก้าวหน้า เพราะ การควบคุมการทำเหมืองแร่ทางปัจจุบันได้ไม่เรียบร้อย ปรากฏว่า เจ้าเมืองและเจ้าประเทศ ราชถือสิทธิการทำเหมืองแร่โดยไม่ขออนุญาตต่อกษัตริย์ก่อน

กรมราชโอลหกิจและภูมิวิทยา เมื่อมาอยู่กับกระทรวงมหาดไทย เสนาบดีมหดไทย ได้ควบคุมอย่างเข้มงวด การทำเหมืองแร่หรือชุดแร่ ร่อนแร่ ต้องขออนุญาตต่อกษัตริย์ โอลหกิจ และภูมิวิทยาผ่านทางข้าหลวงเทศานาฎิบัล ผู้เป็นเจ้ากรมราชโอลหกิจและภูมิวิทยา ตอนมาอยู่กับกระทรวงมหาดไทย มิสเตอร์ ศักดิ์ และได้เปิดสาขากรมราชโอลหกิจและ เกษตรอมณฑลขึ้นที่ ณ นาคลูกเก็ต เมื่อ พ.ศ. 2441 เป็นแห่งแรก ได้ประกาศพระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ และขยายไปที่อื่นตามลำดับ

5. กรมสรรพากรออก เป็นกรมที่จัดขึ้นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เดิม จัดอยู่กับกรมสรรพากรใน จึงตั้งกรมอยู่ที่ปราจีนบุรี ต่อมาเพื่อจะให้การจัดงานมีประสิทธิภาพ ยิ่งขึ้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้โอนมาสังกัดกระทรวงมหาดไทยในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2442 ทำให้รายได้จากการเพิ่มพูนมากขึ้น โดยให้วิธีเลิกการประมูลผูกขาดการ เก็บภาษีอากรโดยให้เจ้าภาษีนำอากรเป็นผู้จัดเก็บภาษี โดยให้ข้าหลวงเทศานาฎิบัลควบคุม การจัดเก็บเอง นอกจากที่ยังwareเปลี่ยนปฏิบัติในการนับถ้วน เงินผลประโยชน์รายได้แผ่นดิน เป็นต้น กรมสรรพากรออกได้รวมกับกรมสรรพากรในเป็นกรมสรรพากร โอนมากขึ้น กระทรวงพระคลังมหาสมบัติใน พ.ศ. 2458 สมัยรัชกาลที่ 6

การบริหารราชการส่วนภูมิภาค

ที่ยกการบริหารราชการส่วนภูมิภาคขึ้นมา ก่อนกระทรวงอื่น เพราะเหตุว่าการ บริหารราชการส่วนภูมิภาคอยู่ในวงงานของกระทรวงมหาดไทย คือ การจัดตั้งมณฑลเทศา

กิบาลปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งผลสำเร็จของการจัดมณฑลเทศบาล เป็นผลงานชั้น
สำคัญของสมเด็จพระยาคำราชนฤทธิ์ โดยได้รับพระบรมราชโองการในการจัดงาน
ปกครองหัวเมืองจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กรมปักครองแบบเทศบาลเป็นการปกครองโดยข้าราชการ ซึ่งกำหนดที่ต่าง^๑
พระเนตรพระกรรณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกไปดำเนินการปกครองในส่วน
ภูมิภาค โดยแบ่งเบาการจากรัฐบาลกลางในการปกครอง และกำหนดที่เชื่อมโยงระหว่าง
ประชาชนในส่วนภูมิภาคกับรัฐบาลกลาง โดยการแบ่งเขตการปกครอง แบ่งเป็นมณฑล
รองลงไปเป็นเมืองคือ จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน ตามลำดับ

การปกครองแบบเดิมแบบหัวเมืองชั้นนอกชั้นในนั้น การคมนาคมไปมาลำบาก
แม้แต่หัวเมืองชั้นในหลายสิบเมือง ก็ติดต่อกับกรุงเทพลำบากเหมือนกัน ต้องใช้ระยะเวลา
ในการเดินทางไปหัวเมืองต่าง ๆ เป็นเวลาหลายวัน ดังนั้นคำสั่งที่ส่งออกไปจากรัฐบาลกลาง
ซึ่งเป็นแผนกระดาษ ก็ไม่รู้ว่าเจ้าเมืองนั้น ๆ ทำตามหรือเปล่า เพราะไม่มีข้าราชการจาก
รัฐบาลกลางออกไปดูแล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิริยที่จะ
แก้ไขให้การปกครองหัวเมืองนี้เป็นไปโดยสะดวกเรียบร้อยขึ้น โดยการรวมหัวเมืองเข้าเป็น^๒
มณฑล มณฑลละ ๕ เมือง พอที่ผู้ปกครองมณฑลจะดูแลได้ทั่วถึง

การจัดการเรื่องมณฑลเทศบาล ก็เริ่มแรกนั้นปัญหาเรื่องการเงินที่จะนำมาใช้
ในการตั้งมณฑลเทศบาลคือ

1. การตั้งเงินเดือนเจ้าเมืองและกรรมการเมือง เนื่องจากแต่เดิมเจ้าเมืองและ
กรรมการเมืองไม่มีเงินเดือน แต่มีรายได้จากหน้าที่ในราชการของตัว นอกจากนี้เงินภาษีอากร
ก็ยังให้เจ้าภาษีอากรผูกขาดไปทำ ทำให้รัฐบาลได้รายได้น้อย จึงให้เลิกการผูกขาดภาษีอากร
ตามหัวเมืองเสีย โดยรัฐบาลจัดพนักงานไปจัดเก็บเอง ในความควบคุมของข้าหลวงเทศบาล

2. ต้องใช้เงินก่อสร้างสถานที่ราชการ และบ้านพักข้าราชการใหม่ เพราะแต่เดิม
บ้านพักข้าราชการและสถานที่ราชการ เป็นสมบัติส่วนตัวของเจ้าเมืองและกรรมการเมือง
จึงจำเป็นต้องใช้เงินมากในการก่อสร้างบ้านพักข้าราชการ ศาลารัฐบาลมณฑล ศาลากลาง
จังหวัด ที่ว่าการอำเภอ และสถานที่ราชการอื่น ๆ ที่จำเป็น ซึ่งปัญหาเรื่องการเงินก็ได้รับ^๓
ความร่วมมือจากการพระราชนิปปะพันธ์พงศ์ รองอธิบดีกระทรวงประดิษฐ์ และเงิน

ทางหัวเมืองก็ได้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพช่วยเร่งเงินส่วนให้กับกระทรวงประคัลัง
ได้มากพอสมควร ดังนั้นปัญหาเรื่องการเงินก็หมดไปด้วยเหตุตั้งกล่าว

มณฑลเทศบาลกัลรุ่นแรก การจัดแบ่งเขตมณฑลเทศบาลได้กalgo กันเอาลำนำ
เป็นหลักอาณาเขตมณฑล ซึ่งกำหนดการจัดมณฑลรุ่นแรกขึ้นใน พ.ศ. 2435 มีจำนวน
4 มณฑล แต่ตอนแรกตั้งได้ 2 มณฑลคือ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลปราจีนบูรี ต่อมา
พ.ศ. 2436 ตั้งได้อีก 3 มณฑลคือ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครสวรรค์ และมณฑลนครราชสีมา
เมื่อมณฑลเหล่านี้ได้ผลดีแล้ว ก็ได้ประกาศออกมาระบบทามาเป็นทางราชการว่าด้วยการจัดการปกครอง
แบบเทศบาลหรือมณฑลใน พ.ศ. 2437

เมื่อการจัดมณฑลเทศบาลประสบผลดีในทางปกครอง ก็ได้ทรงขยายการ
ปกครองแบบเทศบาล จัดตั้งการปกครองจังหวัด อำเภอ กิ่งอำเภอ ตำบล หมู่บ้าน
ออกไปทั่วราชอาณาจักร ภายในเวลา 7 ปี ส่วนมณฑลจันทบูรีตั้งขึ้นล่าช้ากว่ามณฑลอื่น
 เพราะเหตุว่า มณฑลจันทบูรีถูกฝรั่งเศสยึดครองอยู่ เพื่อเรียกร้องอาบังสิ่งบางอย่างจากไทย
(ซึ่งจะได้กล่าวในตอนต่อไป) มณฑลจันทบูรีตั้งขึ้นได้ใน พ.ศ. 2449

นอกจากมณฑลดังกล่าวแล้ว 5 มณฑล ก็มีมณฑลอื่นอีกคือ

มณฑลลาวเฉียง ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และเปลี่ยน
เป็นมณฑลพายัพ ซึ่งมีเมือง นครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน นครน่าน นครแพร
ເຊີນ (ເກີນต่อมายุบเป็นอำเภอ ขึ้นกับจังหวัดลำปาง) ตั้งบัญชาการมณฑลที่นครเชียงใหม่

มณฑลลาวพวน รวมหัวเมืองหลายเมือง รวมทั้งเมืองพวนซึ่งถูกฝรั่งเศสยึดไป
คงมีเมืองอยู่ 6 เมือง คือ อุดรธานี ขอนแก่น นครพนม ສกลนคร เลย หนองคาย ตั้ง
บัญชาการมณฑลที่หนองคาย ต่อม้าย้ายมาที่บ้านหมากแข็ง จังหวัดอุดรธานีปัจจุบันนี้และ
เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร

มณฑลลาวกาว ต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอิสา แล้วต่อมาเปลี่ยนเป็นมณฑลอุบล
มี 7 เมืองคือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม
กาฬสินธุ์ ตั้งบัญชาการที่เมืองอุบลราชธานี (ส่วนนครจำปาศักดิ์ ต่อมาตกเป็นของฝรั่งเศส
และเป็นของประเทศไทยในปัจจุบัน)

มณฑลเขมร ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา มี 4 เมืองคือ พระตะบอง เสี้ยมราฐ ศรีสิงห์ พนมเปญ ตั้งที่บัญชาการมณฑลที่เมืองศรีสิงห์ มณฑลนี้ต่อมามีต่อกันเป็นของฝรั่งเศสทั้งมณฑล ปัจจุบันเป็นอาณาเขตของประเทศไทยกัมพูชา

มณฑลภูเก็ต เป็นมณฑลที่เคยขึ้นกับกระทรวงกลาโหมมาแต่เดิม มีเมืองในเขตการปกครอง 6 เมืองคือ ภูเก็ต กระปี ตรัง ตะกั่วป่า พังงา ระนอง ตั้งบัญชาการมณฑลที่ภูเก็ต มณฑลภูเก็ตนี้เป็นอาณาบริเวณที่จัดคล้ายมณฑลมาก่อนมณฑลเทศบาล เรียกข้าหลวงใหญ่ว่า “ข้าหลวงรักษาราชการหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก” ต่อมามีจัดเป็นมณฑลเทศบาลแล้ว จึงเรียกข้าหลวงเทศบาลเหมือนมณฑลอื่น มณฑลที่จัดต่อมามีสมัยราชกาลที่ 5 ก็มีมณฑลราชบุรี มณฑลนครไชยครี มณฑลนครราชสีมา มณฑลชุมพร มณฑลไทรบุรี มณฑลเพชรบุรี และมณฑลปัตตานี

การจัดการปกครองแบบเทศบาล

กระทรวงมหาดไทยได้แต่งตั้งให้ข้าหลวงเทศบาลไปปกครองมณฑลเทศบาลที่ได้จัดตั้งขึ้นในขณะนั้น แล้วรับนโยบายของกระทรวงมหาดไทยไปดำเนินการจนเกิดผล แน่นอนแล้วใน พ.ศ. 2440 ก็ได้ออกพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ อันเป็นกฎหมายปกครองสมัยใหม่ตามแบบเทศบาลฉบับแรก โดยกำหนดการปกครองท้องที่ไว้อย่างชัดเจน คือการปกครองเมือง (จังหวัด) อำเภอ หมู่บ้าน ตำบล ลดหลั่นกันลงไป กำหนดวิธีการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้าน โดยให้ราษฎรเป็นผู้เลือกตั้ง ต่อจากนั้นก็ให้ผู้ใหญ่บ้านเลือกตั้งกำนัน นอกนั้นทางราชการเป็นผู้แต่งตั้ง คือแต่งตั้งสารวัตของกำนัน การแต่งตั้งนายอำเภอ และคณะกรรมการอำเภอ เกี่ยวกับอำนาจและหน้าที่ของผู้ปกครอง ก็ได้ระบุไว้อย่างชัดเจนว่ามีอย่างไร พ.ร.บ.ใน พ.ศ. 2440 (ร.ศ. 116) นี้เองเป็นที่มาของกฎหมายการปกครองฉบับต่อ ๆ มาหลายสาขา

กระทรวงกลาโหม

กระทรวงนี้แยกมาจากสมมูลกากาโหม เช่นเดียวกับกระทรวงมหาดไทย โดยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า การทหารของเราจะฝึกหัดและการจัดแบ่งกรมกองอย่างแตกกันไม่ได้อีกแล้ว เป็นการสำคัญ ประกอบกับประเทศไทยมหាឌอำนาจตะวันตก ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศਸมาประชิดติดชายแดนของเรา สถานการณ์